

**ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ І.І. МЕЧНИКОВА**

На правах рукопису

КАРМАЗІНА КАТЕРИНА ЮРІЇВНА

УДК 340.130

**МЕХАНІЗМ ВЗАЄМОДІЇ ДЖЕРЕЛ
КОНТИНЕНТАЛЬНОГО ТА ЗАГАЛЬНОГО ПРАВА**

спеціальність 12.00.01 –
теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Науковий керівник
Луць Людмила Андріївна,
доктор юридичних наук, професор

Одеса – 2011

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. Методологічні основи дослідження	
механізму взаємодії джерел права	10
1.1. Стан наукової розробки досліджуваної проблеми у вітчизняній та зарубіжній літературі.....	10
1.2. Методологія дисертаційного дослідження.....	15
РОЗДІЛ 2. Теоретичні основи дослідження	
механізму взаємодії джерел права	22
2.1. Механізм взаємодії джерел права: теоретичні аспекти.....	22
2.2. Особливості джерел сучасного міжнародного права.....	46
Висновки до другого розділу.....	60
РОЗДІЛ 3. Механізм взаємодії джерел континентального права	62
3.1. Особливості джерел континентального права.....	62
3.2. Механізм взаємодії джерел національного права.....	77
3.3. Механізм взаємодії джерел міжнародного та національного права.....	89
Висновки до третього розділу.....	103
РОЗДІЛ 4. Механізм взаємодії джерел загального права	105
4.1. Особливості джерел загального права.....	105
4.2. Механізм взаємодії джерел національного права.....	115
4.3. Механізм взаємодії джерел міжнародного та національного права.....	123
Висновки до четвертого розділу.....	135
РОЗДІЛ 5. Проблеми формування	
механізму взаємодії джерел права в Україні	137
5.1. Особливості джерел українського права.....	137
5.2. Механізм взаємодії джерел права в Україні: сучасний стан та проблеми формування.....	155
Висновки до п'ятого розділу.....	171
ВИСНОВКИ	172
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	179

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Процеси глобалізації суттєво впливають на розвиток сучасних правових систем світу в цілому, і на правову систему України, зокрема. Це сприяє не лише зближенню правових систем у межах відповідних типів, а й міжтиповій інтеграції. Особливо яскраво ці процеси відбуваються у системах європейського права, де у спільному правовому полі діють джерела національного та міжнародного права. Разом з тим, спостерігається зміна структури системи джерел права, способів досягнення узгодженості нормативно-правових приписів, засобів забезпечення цілісності правового регулювання в нових умовах, збалансованості у межах системи. Для досягнення такого стану національні правові системи намагаються створити та закріпити на законодавчому рівні механізм взаємодії джерел права. І відбувається все це за відсутності цілісної наукової теорії, яка б дозволила визначити основні параметри такого механізму з врахуванням трансформацій у сучасних системах джерел права, зокрема загального та континентального права. Важливим такий механізм взаємодії є і для забезпечення ефективного функціонування системи джерел права України.

При цьому необхідно зазначити, що загальнотеоретичним питанням природи джерел права приділяється достатня увага як у зарубіжній, так і вітчизняній юридичній літературі, зокрема у працях С. Алексєєва, В. Баранова, Ж.-Л. Бержеля, С. Бошно, Т. Гурової, С. Зівса, Л. Корчевної, В. Лазарева, Л. Луць, М. Марченка, Н. Пархоменко, С. Полєніної, О. Скакун, Ю. Тихомирова та ін. Питанням функціонування та розвитку джерел міжнародного права присвячені праці В. Буткевича, С. Бахіна, С. Кашкіна, В. Муравйова, І. Лукашука, Л. Ентіна, В. Опришка, Б. Топорніна та ін. Проблеми розвитку джерел континентального права висвітлені у працях В. Бойцової, Р. Давіда, Х. Кьотца, Р. Леже, М. Марченка, К. Осаке, А. Саїдова та ін., а загального – у працях: Т. Апарової, Дж. Белла, С. Боботова, І.

Богдановської, О. Зайчука, Р. Кросса, Б. Малишева, М. Марченка, К. Петрової, О. Романова та ін.

Деякі теоретичні питання формування механізмів взаємодії джерел європейського міжнародного та національного права, у контексті функціонування міждержавного типу правової системи, висвітлювалися у монографії Л. Луць «Європейські міждержавні правові системи та проблеми інтеграції з ними правової системи України (теоретичні аспекти)».

Проте малодослідженими у вітчизняній загальній теорії права залишаються проблеми формування та функціонування механізмів взаємодії сучасних джерел загального та континентального права, зокрема під кутом зору глобалізаційних процесів.

Все це визначає актуальність теми дисертаційного дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертаційне дослідження виконувалося на кафедрі конституційного права та правосуддя Одеського національного університету імені І. І. Мечникова у межах Державної цільової комплексної програми «Утвердження загальнолюдських цінностей в процесі становлення в Україні демократичної, правової держави» (державний реєстраційний номер 0104U004620).

Мета й завдання дослідження. Метою дослідження є виявлення основних параметрів та особливостей механізму взаємодії джерел загального та континентального права, зокрема і в Україні.

Досягнення поставленої мети вимагало вирішення таких основних **завдань**:

- уточнити поняття «механізм взаємодії джерел права» та виявити основні його параметри;
- визначити основні типи взаємодії та способи встановлення і підтримання зв'язків у системі джерел права;
- встановити умови збереження зв'язків та їх розірвання;

- розвинути положення про особливості джерел міжнародного, континентального, загального права, джерел права України;
- виявити особливості механізму взаємодії джерел континентального та міжнародного права;
- виявити особливості механізму взаємодії джерел загального та міжнародного права;
- встановити сучасний стан та проблеми формування механізму взаємодії джерел права в Україні;
- сформулювати пропозиції щодо створення механізму взаємодії джерел права в Україні та фіксації відповідних положень у національному законодавстві.

Об’єктом дисертаційного дослідження є сучасні джерела міжнародного, загального та континентального права.

Предметом дисертаційного дослідження є механізм взаємодії сучасних джерел континентального та загального права.

Методи дослідження. Методологічною основою дисертаційного дослідження є філософські, загальнонаукові підходи та методи, а також спеціально-юридичні методи.

Для досягнення мети дисертаційного дослідження використовувався діалектичний підхід, який дозволив аналізувати джерела міжнародного, загального та континентального права як явища, що розвиваються. Типологічний підхід дозволив виокремити системи джерел міжнародного, загального, континентального права, ідентифікувати системи джерел права України із континентальною системою джерел права. Системний підхід дозволив проаналізувати відповідні системи джерел загального, континентального, міжнародного права як цілісні явища, а за допомогою структурно-функційного – виявити відповідні зв’язки у межах таких систем.

Формально-логічні методи дозволили виявити основні ознаки джерел права, сформулювати визначення поняття «механізм взаємодії джерел права».

Серед спеціально-юридичних методів використовувався герменевтико-правовий метод, який застосовувався для тлумачення міжнародних договорів та інших міжнародних правових актів, конституцій та інших національних джерел загального та континентального права, а також порівняльно-правовий, який дозволив виявити подібні чи відмінні ознаки у відповідних системах джерел права та з'ясувати характер взаємодії джерел права з врахуванням цих ознак. Основне місце серед спеціально-юридичних методів займав метод загальної теорії права, який дозволив виявити особливості джерел загального, континентального, міжнародного права, встановити природу та основні параметри механізму взаємодії джерел права, виявити особливості механізмів взаємодії джерел загального та континентального права.

Наукова новизна одержаних результатів дисертаційного дослідження зумовлена тим, що у вітчизняному загальнотеоретичному правознавстві воно є одним із перших монографічних досліджень основних параметрів та особливостей механізмів взаємодії джерел загального та континентального права, зокрема і в Україні.

Наукова новизна дослідження конкретизується у таких положеннях:

уперше:

- визначені основні типи взаємодії (галузевий; однорівневий та багаторівневий; субординаційний та координаційний; нормативно-актний, договірний, прецедентний; прямий та опосередкований); основні способи встановлення зв'язків (правотворчість) та їх підтримання (систематизація);
- встановлено, що умовами збереження зв'язків у системі джерел права є якісна правотворча, правозастосовча та правотлумачна діяльність, а умовами розірвання – їх деформації;
- виявлено, що механізм взаємодії сучасних джерел національного континентального права зафіксований на конституційному рівні і діє на підставі принципу ієрархічності, а механізм їх взаємодії із джерелами

міжнародного права конституційно закріплений не в повній мірі та потребує вдосконалення;

– виявлено, що механізм взаємодії сучасних джерел національного загального права зафіксований на конституційному рівні та діє як на засадах прецедентного права, так і на підставі принципу ієрархічності, а механізм їх взаємодії із джерелами міжнародного права чітко не визначений та потребує конституційно-правового закріплення;

– виявлено, що в Україні відсутній чітко сформований механізм взаємодії джерел національного права між собою та із джерелами міжнародного права;

– сформовані пропозиції щодо створення механізму взаємодії джерел права в Україні та щодо фіксації основних його параметрів у Конституції України та Законі України «Про систему джерел права України».

удосконалено:

– визначення поняття механізму взаємодії джерел права як способу цілеспрямованого забезпечення узгодженості нормативно-правових приписів у межах системи з метою ефективної регламентації суспільних відносин;

– положення про те, що механізм взаємодії джерел права має включати: принципи взаємодії; сфери та межі правового регулювання; правові засоби; суб'єктів її забезпечення; колізійний механізм;

набули подальшого розвитку:

– положення про особливості джерел міжнародного права: створюються державами, міждержавними організаціями та їх інституціями; нормативні приписи формуються шляхом узгодження їх інтересів; визнання міжнародного договору основним джерелом права; визнання джерел інституційного права; спеціальний порядок забезпечення; розширення сфери міжнародно-правового регулювання;

– положення про особливості джерел континентального права: їх поділ на первинні та вторинні; ієрархічність нормативно-правових актів;

верховенство закону; фіксація первинних джерел на конституційному рівні; наявність значної кількості кодексів;

- положення про особливості джерел загального права: визнання основою їх системи судових прецедентів; наявність значної кількості законів та консолідованих актів; зміна характеру джерел прецедентного права;

- положення про ідентифікованість джерел українського права із джерелами континентального права, що проявляється: в ієрархічності нормативно-правових актів; у визнанні за конституцією найвищої юридичної сили; в наявності значної кількості кодифікованих актів; у збільшенні кількості законів, підзаконних актів, міжнародних договорів.

Практичне значення одержаних результатів. Положення, висновки та пропозиції дисертаційного дослідження можуть використовуватися у науково-дослідній роботі для подальшого розвитку теорії джерел права, особливостей формування та функціонування системи джерел права України; для подальшого розвитку науки загальної теорії права; для підготовки підручників та посібників, методичних матеріалів; у навчальному процесі при викладанні дисциплін «Загальна теорія права», «Порівняльне правознавство», «Система джерел європейського права».

Дисертаційні положення, висновки та пропозиції можуть використовуватися у національній правотворчості та юридичній практиці в цілому.

Автор впроваджує результати дослідження при проведенні занять на економіко-правовому факультеті Одеського національного університету імені І. І. Мечникова.

Апробація результатів дисертаційного дослідження. Основні положення та висновки дисертації обговорювалися на наукових семінарах та засіданнях кафедри конституційного права та правосуддя, кафедри загальноправових дисциплін та міжнародного права Одеського національного університету імені І. І. Мечникова, а також на наукових та науково-практичних конференціях та семінарах: «Порівняльне

правознавство: сучасний стан та перспективи розвитку» : II Міжнародний науковий семінар (м. Сімферополь – с. Алушта, 25-29 квітня 2007 р.); «Право та економіка: генезис, сучасний стан та перспективи розвитку» : Міжнародна науково-практична конференція (м. Одеса, 30 травня 2008 р.); «63-я научная конференция профессорско-преподавательского состава, аспирантов и соискателей экономико-правового факультета Одесского национального университета им. И.И. Мечникова» (м. Одесса, 17-20 ноября 2008 г.); «Конституційно-правове регулювання суспільних відносин: минуле, сучасне, майбутнє» : наукова конференція (м. Одеса, 27 березня 2009 р.).

Публікації. Основні положення та висновки дисертаційного дослідження відображені у 10 публікаціях (6 з яких опубліковані у фахових наукових виданнях, затверджених ВАК України, та 4 – у збірниках доповідей наукових та науково-практичних конференцій).

Структура дисертації. Дисертаційне дослідження складається зі вступу, п'яти розділів, які об'єднують 12 підрозділів, висновків та списку використаних джерел, який налічує 275 найменування. Обсяг основного тексту складає 178 сторінок.

РОЗДІЛ 1

МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ МЕХАНІЗМУ ВЗАЄМОДІЇ ДЖЕРЕЛ ПРАВА

1.1. Стан наукової розробки досліджуваної проблеми у вітчизняній та зарубіжній літературі

Питання механізму взаємодії джерел права у різних типах правових систем, зокрема у континентальному та загальному праві, у юридичній літературі залишаються малодослідженими.

Окремі аспекти механізму взаємодії джерел права висвітлюються лише у монографічних працях Волошин Ю. О. [1], Денисов В. Н. [2], Луць Л. А. [3, с. 151-169, 207-254; 4], Тихомирова Ю. О. [5], однак їх самостійним предметом дослідження виступали інші правові явища.

Відтак, для виявлення основних параметрів та особливостей механізму взаємодії джерел права у континентальному та загальному праві, необхідним стало, по-перше, використання напрацювань загальних питань механізмів у праві та юридичній діяльності, по-друге, вивчення юридичної літератури, в якій висвітлюються проблеми джерел (форм) права.

У юридичній науці питанням природи джерел права, їх співвідношення із формою права, особливостей їх різновидів традиційно приділяється значна увага. Вони досліджувалися як вченими *дореволюційного* (Коркунов М. М. [6], Чижов М. Ю. [7], Хвостов В. М. [8], Трубецькой Є. М. [9], Шершеневич Г. Ф. [10-11] та ін.) *та радянського періоду* (Алексєєв С. С. [12, с. 76-104], Васильєв А. М. [13, с. 167-170], Керімов Д. А. [14], Зівс С. Л. [15-16], Шебанов О. Ф. [17] та ін.) розвитку загальної теорії права, так і продовжують вивчатись *сучасними теоретиками права* (Бошно С. В. [18-19], Гуровою Т. В. [20], Данцевою Т. М. [21], Іванюком О. О. [22], Калініним О. Ю. [23], Корчевною Л. О. [24], Луць Л. А. [25], Муромцевим Г. І. [26], Оніщенко Н. М.

[27], Петровою Л. В. [28], Ромашовим Р. О. [29], Сирихом В. М. [30], Толстиком В. О. [31], Тополевським Р. Б. [32-33], Топорніним Б. М. [34], Марченком М. М. [35], Пархоменко Н. М. [36-37], Храмовим Д. В. [38] та ін.[39]), а також достатньо повно висвітлюються у навчальній літературі (Вопленком М. М. [40], Кулаповим В. Л. [41], Луць Л. А. [42], Марченком М. М. [43], Марчуком В. М. [44], Скакун О. Ф. [45], за редакціями Зайчука О. В., Оніщенко Н. М. [46], Цвіка М. В., Петришина О. В. [47], Лисенкова С. Л. [48] та ін.).

Водночас у теоретичній літературі розкриваються і загальні питання функціонування механізмів різних правових явищ: *правового регулювання* (Алексєєв С. С. [49], Бабаєв В. К. [50, с. 212-216], Венгеров О. Б. [51, с. 343-369], Гойман В. І. [52, с. 87-94], Кельман М. С.[53, с. 369-376], Лукашук І. І. [54], Малько О. В.[55], Рабінович П. М.[56, с. 199-200], Русинов Р. К.[57, с. 276-280], Шарце М. Г. [58],), *правотворчості* (Ковачов Д. А. [59], Синюков С. В. [60]), *реалізації права* (Дюрягін І. Я. [61], Мірошникова Н. І. [62], Решетов Ю. С. [63], Сапун В. А. [64]), *управління* (Тихомиров Ю. О. [65]) *правової поведінки, юридичної відповідальності* (Бачило І. Л. [66], Боброва К. М. [67], Кудрявцев В. М. [68], Щербак А. І. [69]), *забезпечення прав людини* (Мордовец О. С. [70], Шмельова Г. Г. [71]), *держави* (Байтін М. І.[72], Копейчиков В. В. [73]) та ін. [74-75]

І хоч у цих напрацюваннях природа механізму аналізується стосовно різнопорядкових явищ, проте ці розробки стали основою для втроблення механізму взаємодії джерел права та його параметрів у правових системах континентального та загального права.

Загальна характеристика джерел загального та континентального права здійснюється у *порівняльно-правовій літературі* (Берман Г. [76], Бехруза Х. [77], Давида Рене [78], Леже Раймона [79], Круз Р. [80], Луць Л. А. [81], Марченка М. М. [82], Осакве К. [83], Валєєва Р. Ф. [84], Решетников Ф. М. [85], Саїдова А. Х. [86-87], Сандевуара П. [88], Свєчникова Н. В. [89], Скакун

О. Ф. [90], Тихомирова Ю. О. [91], Ткаченка В. Д. [92], Цвайгерта К. [93] та інших вчених-компаративістів [94].

Більш поглиблено джерела права аналізуються у спеціальних порівняльно-правових дослідженнях: в континентальних правових системах – Бержелем Ж.-Л. [95], Бойцовою В. В. [96], Вільдановою М. М. [97], Газ'є Ф. [98], Керімовим О. Д. [99], Кучіним М. В. [100], Марченком М. М. [101-103], Пилипенком А. М. [104], Подольською Н. А. [105], Сереврен Е. [106], Хессе К. [107], Шуміловим В. М. [108]; а у правових системах загального права – Бернамом У. [109], Боботовим С. В. [110], Богдановською І. Ю. [111], Вотсоном А. [112], Гіфордом К. [113], Деніоном Ф. [114], Дженксом Е. [115], П'яткіною С. О. [116], Едді К. [117], Зандером М. [118], Кросом Р. [119], Лузіним В. В. [120], Малишевим Б. В. [121], Омейлі Т. [122], Петровою К. О. [123], Претом Д. [124], Романовим О. К. [125], Седвіком Т. [126], Сільвінгом Г. [127], Фітчом Е. С. [128], Фрідменом Л. [129], Харісом Дж. [130], Холмсом О. [131], Шуміловим В. М. [132] та ін. [133].

Оскільки глобалізаційні процеси впливають на розвиток сучасних правових систем, а у межах європейського континенту відбуваються правоінтеграційні процеси, то у системі джерел загального та континентального права суттєво змінюється роль та значення джерел міжнародного права. Відтак для конструювання механізму взаємодії джерел міжнародного права з джерелами національного загального та національного континентального права необхідним стало вивчення міжнародно-правової літератури. Питання джерел міжнародного універсального права, їх взаємодії із національним правом висвітлюються як у спеціальних наукових дослідженнях Ануфрієвої Л. П. [134], Бахіна С. В. [135], Бліщенко І. П. [136], Броунлі Я. [137], Васечко А. О. [138], Галушка Д. В. [139], Галюк П. Є. [140], Зарубаєвої Е. Ю. [141], Зіменкової [142], Крилова Н. Б. [143], Лукашука І. І. [144-147], Лукіна П. І. [148], Потапенка Є. Г. [149], Самхарадзе Д. Г. [150], Тихомирова Ю. О. [151], Тункіна Г. І. [152], Черніченка С. В. [153], так і в навчальній літературі – Антонович М. М. [154], Баймуратов М. О. [155],

Бекашев К. А. [156], Бірюков П. Н. [157], Буроменський М. В. [158], Буткевич В. Г. [159], Дмитрієва А. І. [160] Каламкарян Р. А. [161], Лукашук І. І. [162] Маланчука П. [163], Нгуєна К. [164], Осмініна Б. І. [165-166], Саракуци М. О. [167], Тихомирова Ю. О. [168], Тускоза Ж. [169], Ушакова Н. А. [170], Шлянцев Д. А. [171] та ін. [172-173]

Водночас напрацювання у сфері функціонування джерел європейського права наявні у *спеціальних дослідженнях* Анісімової Н. В. [174], Бартенева С. О. [175], Голуба К. Ю. [176], Ебралідзе Н. Т. [177], Ентіна Л. М. [178], Кашкіна С. Ю. [179-180], Марченка М. М. [181-182], Москаленка О. М. [183], Муравйова В. [184], Смирнової К. В. [185], Стрельцової О. В. [186], Тихновецького Д. С. [187], Флоранса Б.-Р. [188], Хіршлера М. [189], Шевчука С. В. [190], Шеленкової Н. Б. [191] та *навчальних матеріалах* Витвицької О. [192], Ентіна Л. М. [193-194], Ільїна Ю. Д. [195], Капустіна А. Я. [196], Кашкіна С. Ю. [197-199], Кернза В. [200], Колосова Ю. М. [201], Опришка В. Ф. [202], Свободи П. [203], Татана А. [204], Топорніна Б. М. [205], Хартлі Т. К. [206].

Врахування наукових розробок вищенаведених вчених у сфері правових механізмів, загальної теорії джерел права, джерел континентального та загального права, а також джерел міжнародного універсального та міжнародного європейського права, дозволили виявити загальні закономірності функціонування механізмів взаємодії джерел права у правових системах загального та континентального права.

Оскільки правова система України належить до континентального типу правових систем, то формуванню механізму джерел українського права та визначенню його основних параметрів сприяли дослідження *джерел права України* вітчизняних вчених Васильченко О. П. [207], Денисова В. Н. [208], Дроздова О. М. [209], Козюбри М. І. [210], Константного О. В. [211], Костюка В. Л. [212], Кухнюка Д. В. [213], Мазура М. В. [214], Мелашенка В. Ф. [215], Назаренка О. А. [216], Оніщенко О. В. [217], Пархоменко Н. М. [218], Погорілка В. [219], Сав'яка О. В. [220], Скакун О. Ф. [221], Томашевської М.

О.[222], Узунової О. В.[223], Цоклана В. І.[224], Ярошенка О. М.[225] та ін.[226-228]

Використовувались у дисертаційному дослідженні матеріали тлумачних словників: як загальних [229-242], так і юридичних [243-247]; а також міжнародно-правові документи [248-255], законодавство зарубіжних країн [256-270], зокрема і України[271].

1.2. Методологія дисертаційного дослідження

Враховуючи те, що достовірність наукових досліджень у значній мірі залежить від методології. Розуміючи під методологією правових досліджень систему методів і засобів пізнання та методику їх використання, разом з тим, необхідно звернути увагу на їх багаторівневність, пов'язану з наявністю складних пізнавальних конструкцій та ситуацій [272, с. 20-21]. Керімов Д.А. до методології відносить: світогляд та фундаментальні концепції, всезагальні філософські закони та категорії, загальнонаукові та спеціальнонаукові методи [273].

В юридичній літературі, як правило, розрізняють методи філософського, загальнонаукового та спеціальнонаукового рівнів [274], зокрема спеціально-юридичного рівня. Вибір методів пізнання визначався предметом даного дисертаційного дослідження.

Філософський рівень методології є основою дослідження. Для досягнення мети дисертаційного дослідження використовується діалектичний підхід, основні філософські засади якого базуються на вченні про розвиток як безкінечний, поступальний, суперечливий процес.

Цей підхід дозволив розглядати дисертаційне дослідження загального та континентального прав як явища, що розвивається, змінюється, набуває нових форм. В основу дослідження були покладені принципи діалектичного пізнання (об'єктивність, всебічність, конкретність і повнота пізнання) [275, с. 221]. Використання типологічного підходу було необхідним для зведення системи джерел права різних правових систем до узагальнених правових моделей: системи джерел міжнародного права, системи джерел континентального права системи джерел загального права. Це дозволило абстрагуватися від конкретних властивостей і виокремити загальні для кожного типу ознаки та особливості. Це дозволило також за низкою ознак ідентифікувати систему джерел права України з континентальним типом, що

є важливим для виявлення умов формування ефективного механізму взаємодії джерел права України.

Систематичний підхід дозволив розглядати системи джерел загального, континентального права як цілісні явища, що забезпечуються наявністю механізму взаємодії.

Як відомо, системний підхід – це принцип, методи та засоби дослідження об'єкта як цілого. Основними методами є структурно-функційні прийоми пізнання, а засобами поняття: система, складові частини, елементи, структура, зв'язки. Під системою розумілася сукупність закономірно розташованих та взаємопов'язаних і взаємодіючих елементів. Від інших явищ систему відрізняють такі властивості як цілісність та стійкість структури. Структура дозволяє розкрити внутрішнє впорядкування елементів у межах цілого та взаємопов'язаність об'єктивних, необхідних частин системи, що спрямовані на дослідження мети її функціонування. Елементом є мінімальна одиниця, що у взаємозв'язку з іншими утворює ціле; елементами у складних системах можуть бути частини. Ціле не зводиться до суми властивостей частин, проте визначається саме їх кількістю та типом взаємодії. Структурно-функційні прийоми пізнання дозволили виявити стабільність елементів (джерел права) та усталених зв'язків у межах системи (координаційні, субординаційні; причини – наслідки та ін.), виявити стан забезпечення впорядкованості системи, наступності та розвитку навіть за умови змін.

Формально-логічні методи (основними прийомами якого є аналіз, синтез, індукція, дедукція, аналогія) супроводжували весь процес дисертаційного дослідження, а такі прийоми пізнання як абстрагування та узагальнення дозволили виявити основні ознаки джерел права. А такі прийоми як порівняння, аналіз, синтез, абстрагування та узагальнення дозволили сформулювати визначення поняття «механізм взаємодії джерел права».

Предмет дисертаційного дослідження вимагав застосування герменевтико-правового методу, який дозволив застосувати відповідні принципи та способи інтерпретації міжнародних договорів та інших міжнародних правових актів, конституцій та інших джерел загального та національного права. Герменевтико-правовий метод застосовується, насамперед, для тлумачення конституцій та інших законів загального і континентального права, що дозволило з'ясувати зміст тих норм права, які тлумачилися. В результаті тлумачення конституції і ординаційних законів Австрії, Бельгії, Болгарії, ФРН, Іспанії, Італії, Литви, Нідерландів, Польщі, Португалії, Росії, Франції, Чехії, Швеції, Естонії, Великобританії, Ірландії, Австралії, Нової Зеландії, Канади, США були виявлені ті параметри механізму взаємодії джерел національного, національного та міжнародного права у відповідних правових системах, які зафіксовані на конституційному рівні. В ході дисертаційного дослідження тлумачилися Конституція України, кодекси України, закони України про міжнародні договори, про регламент Верховної Ради України, про місцеве самоврядування, про місцеві державні адміністрації, про колективні договори і угоди та ін. Предмет дисертаційного дослідження вимагав також застосування порівняльно-правового методу, тобто способів пізнання правових явищ, що складаються з прийомів, за допомогою яких виявлялися подібні та відмінні ознаки, створюються класифікаційні, типологічні групи. Основним у порівняльно-правовому методі є прийом порівняння, що дозволив виявити подібні ознаки у системах джерел загального права, системах джерел континентального права, системах джерел міжнародного права, а це у, свою чергу, дозволило угруповувати джерела права до відповідної системи та ідентифікувати джерела права тієї чи іншої правової системи з відповідною системою джерел права. Водночас виявлення відмінних ознак дозволило відрізнити системи джерел загального права, континентального права, міжнародного права між собою та вирізнити серед інших систем джерел права (релігійних, традиційних, дуалістичних). При цьому застосовуються такі пізнавальні засоби як «правова відмінність»,

«правова подібність», що дозволило з'ясувати характер взаємодії джерел права у системі загального та континентального права з врахуванням природи джерел міжнародного права, які діють у цих системах.

Порівняльно-правовий метод дозволив виявити подібні ознаки системи джерел права України та ідентифікувати її з континентальним правом. Це дозволило з'ясувати можливості запозичення певних параметрів правової взаємодії з континентального права та встановити, що можливо чи неможливо запозичувати із системою загального права.

Основне місце серед спеціально-юридичних методів права – спосіб пізнання правових явищ, тобто прийоми пізнання, за допомогою яких виявляються загальні закономірності виникнення, функціонування та розвитку джерел права, системи джерел загального, континентального, міжнародного права, встановлювалися природа та основні параметри механізму взаємодії джерел права, виявлялися особливості механізмів взаємодії джерел загального та континентального права.

Метод загальної теорії права, серед основних прийомів якого є системно-структурний: сходження від конкретного до абстрактного та від абстрактного до конкретного, дозволив виявити особливості системи джерел міжнародного права та тенденції їх розвитку: створення їх державами, міждержавними організаціями, міждержавними судами; особливим порядком формування нормативно-правових приписів (шляхів узгодження інтересів суб'єктів права); відмінний від національного права: порядок забезпечення норм міжнародного права; розширення сфер міжнародно-правового регулювання та ін. Це дозволило у подальшому використати ці закономірності для характеристики механізму взаємодії джерел загального та механізм взаємодії джерел континентального права.

Метод загальної теорії права дозволив виявити особливості континентального права: поділ їх на первинні та вторинні джерела, фіксації у національному законодавстві положення про первинні джерела (нормативно-правові акти, нормативно-правові договори, загальні принципи права);

ієрархічність нормативно-правових актів; провідна роль закону, визнання найвищого місця в ієрархії джерел права за Конституцією, збільшення питомої ваги міжнародних договорів; уподібнені нормативно-правових приписів під впливом міжнародних правових стандартів та ін. Виявлено також особливості джерел права України: закріплення на конституційному рівні принципу ієрархічності, положення про місце міжнародного договору України у національній система джерел права; визначення найвищого місця в ієрархії нормативно-правових актів за Конституцією України; наявність значної кількості кодифікованих актів, наявності значної кількості законів та підзаконних актів, збільшення питомої ваги міжнародних договорів та ін.

Виявлено особливості системи джерел загального права: визнання судових прецедентів основою системи джерел права, наявність значної кількості законодавства та консолідованих актів, зміна характеру джерел прецедентного права; зростання питомої ваги міжнародних договорів; розширення сфери законодавчого регулювання; зміна характеру джерел прецедентного права; уподібнення нормативно-правових приписів під впливом міжнародних стандартів та ін.

Всі ці положення стали основою дослідження механізму взаємодії сучасних джерел національного загального, континентального права, національного та міжнародного права. Встановлено, що механізм взаємодії національного континентального права діє на підставі принципу ієрархічності: Конституція, закони, підзаконні акти; на конституційному рівні визначається принцип взаємності тощо, але відсутній чіткий механізм взаємодії джерел міжнародного та національного права.

Механізм взаємодії сучасних джерел національного загального права продовжує діяти на основі вихідних засад прецедентного права, проте все більш витребуваним стає принцип ієрархічності нормативно-правових актів, але відсутній чіткий механізм взаємодії джерел міжнародного та національного права.

В Україні механізм взаємодії сучасних джерел українського права діє на основі принципу ієрархічності, на конституційному рівні визначається принцип взаємодії конституції, законів, підзаконних актів, сфери регулювання, правового застосування та статус суб'єктів взаємодії, але не фіксується взаємодія з різними джерелами національного права, положення про основні способи встановлення та підтримання зв'язків у системі джерел права, про умови збереження зв'язків між джерелами про способи попередження та подолання розірвання цих зв'язків.

Але, насамперед, метод загальної теорії дозволив виявити природу механізму взаємодії джерел права та основні його параметри, основні типи взаємодії у системі джерел права: за предметом регулювання, за складом, за юридичною силою, за природою джерел права, за характером взаємодії.

Все це досягалося завдяки використанню, насамперед, поняттєво-категоріального апарату загальної теорії права, зокрема таких понять як: зовнішня форма (джерело) права; нормативно-правовий акт; нормативно-правовий договір; нормативно-правовий прецедент, правовий звичай, загальні принципи права; конституція, закон, підзаконний акт, система нормативно-правових актів, система джерел права тощо.

За допомогою методу загальної теорії виявлені умови збереження зв'язків у системі джерел права: наявність чіткої ефективної правотворчої процедури, правильне обрання зовнішньої форми об'єктивації нормативно-правових приписів та ін., а також умови розірвання зв'язків і відсутність досконалої правотворчої техніки, правотворчі помилки, відмінності у розумінні принципів чи норм права. Виявлені основні способи: встановлення зв'язків – правотворчості, підтримання зв'язків – систематизація нормативно-правових приписів, яка забезпечує структурування системи джерел права.

Все це дозволило виявити основні моделі правової взаємодії у загальному та континентальному праві та зробити висновок про те, що офіційне їх регламентування дозволить використовувати типові способи забезпечення узгодженого функціонування нормативно-правових приписів у

межах будь-якої системи джерел права. Відсутність формально зафіксованої моделі взаємодії часто свідчить про низький рівень організації суспільних відносин, відсутність узгодженості нормативно-правових приписів у системі, а відтак і про деформації соціальної системи в цілому.

При здійсненні загальнотеоретичного аналізу в основу дослідження покладені такі закони загальної теорії права: зумовленості виникнення, функціонування та розвитку правових явищ соціальними змінами, відповідності форм права рівні розвитку суспільства та ін.

Предмет дисертаційного дослідження обумовив також використання методологічних положень філософії, соціології, які дозволили розглядати системи джерел права як системи правових регуляторів суспільних відносин, що забезпечує досягнення цілісності соціальної системи в цілому.

Дисертаційне дослідження спирається також на сучасні досягнення загальної теорії права і науки міжнародного права, галузевого правознавства, а також на положення міжнародно-правової та національної юридичної практики.

РОЗДІЛ 2

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ МЕХАНІЗМУ ВЗАЄМОДІЇ ДЖЕРЕЛ ПРАВА

2.1. Механізм взаємодії джерел права: теоретичні аспекти

Зростання частки правових регуляторів, зокрема джерел права, серед інших соціальних засобів впливу на поведінку суб'єктів суспільних відносин зумовлено змінами, що викликані глобалізаційними процесами.

У відповідному типі правових систем чи окремій національній правовій системі функціонує специфічна система джерел права, яка формується у конкретно-історичних умовах і залежить від рівня розвитку конкретного суспільства.

Термін «система джерел права» все частіше використовується у вітчизняній юридичній літературі, хоча попри це в українській юридичній науці та практиці стійке використання має поняття «система законодавства» у широкому розумінні (як сукупність нормативно-правових актів). Останнє свідчить про те, що єдина концепція «системи джерел права» не сформована і досі, а це породжує низку проблем як у вітчизняній юридичній науці, так і в юридичній практиці. Більше того, на даному етапі розвитку правової системи України обсяг понять «система законодавства» ще більш розширено завдяки включенню до нього міжнародних договорів України, а це вносить ще більшу плутанину.

Видається, що розв'язанню цих питань сприяла б вітчизняна концепція системи джерел права.

Поняття «система джерел права» як комплекс взаємозв'язаних та взаємодіючих нормативно-правових приписів, які об'єктивовані у відповідних зовнішніх формах та утворюють нормативно-правову організацію, необхідну для забезпечення правового регулювання у будь-

якому суспільстві [42, с. 186], свідчить про поліструктурний характер даного явища.

Первинні елементи такої системи (нормативно-правові приписи, що є формою об'єктивації норм права) взаємоузгоджуються та групуються у нормативно-правові інститути, галузі та інші структурні утворення (міжгалузеві інститути, підгалузі, комплексні галузі тощо). Так як система джерел права є зовнішньою формою виразу і має суб'єктивний характер, то й питома вага нормативно-правових приписів є значно більшою, ніж норм права. Крім цього, у межах системи за таким критерієм як зовнішня форма права виокремлюються відповідні підсистеми: нормативних актів (законів та підзаконних актів), нормативно-правових договорів, правових прецедентів, правових звичаїв.

Таке розташування нормативно-правових приписів, що об'єктивуються у різних джерелах права та об'єднання їх у підсистеми дозволяє сформувати відповідний механізм їх взаємодії та забезпечити цілісність системи та ефективність правового регулювання, належним чином задовольнити інтереси учасників суспільного життя.

Водночас, необхідно зазначити, що структурна взаємоузгодженість зовнішніх форм (джерел) права у різноманітних системах світу неоднакова та й самі джерела права мають різні регуляторні можливості, що обумовлено їх юридичною природою. Але перш ніж виявити таку природу, потрібно у межах даного дослідження уподібнити відповідну термінологію, адже у юридичній літературі і дотепер дискусійним залишається питання про співвідношення понять «форма права» та «джерело права».

Так, М. Коркунов зазначав, що форми об'єктивації юридичних норм, що є ознакою їх обов'язковості у даному суспільстві і у даний час називаються джерелами права [6, с. 343].

На думку ж Г. Шершеневича різні форми, в яких виражається право здавна мають назву джерела права [10, с. 23] . При цьому він зазначає, що ключова відмінність джерел (форм) права – обов'язковість їхніх приписів, що

дозволяє розмежовувати їх з іншими поняттями «джерела» (історичні, соціологічні фактори) [11, с. 42].

І хоча сучасна юридична наука використовує термін «джерело (форма) права», проте дискусії щодо форми та джерела права продовжуються.

При цьому, М. Марченко вважає, що співпадіння форми та джерела права має місце тоді, коли мова йде про формально-юридичні джерела, а не про фактори, які є визначальними для правотворення [35, с. 57].

У науковій літературі формально-юридичні джерела часто називають формальними джерелами права [20, с. 23].

С. Алексєєв під джерелами права розуміє державні чи визнані нею офіційні документальні способи виразу та закріплення норм права, надання їм юридичного, загальнообов'язкового значення [12, с. 76].

Н. Пархоменко зазначає, що джерело права є зовнішньою формою об'єктивації правової норми і тільки об'єктивована у певній формі норма стає загальнообов'язковою, а її реалізація забезпечується відповідними засобами державного примусу [36, с. 233].

Як зазначає Баранов В. М., категорія «форма» у праві застосовується у двох основних значеннях, як правова форма, і як форми самого права. Поняття правової (юридичної) форми як всієї правової реальності застосовується, коли розкриваються зв'язки права (або будь-якого правового явища) з іншими соціальними утвореннями, процесами, станами та відносинами. Призначення поняття форми права як окремого, самобутнього явища, що співвідноситься лише із змістом права, полягає у впорядкуванні змісту права, надання йому властивостей державно-владного характеру. При тому, як зазначає автор, виокремлюють зовнішню та внутрішню форми права. Внутрішня форма права – це його структура та зв'язки, до якої відносять систему права, горизонтальну та вертикальну структури співпорядкування усіх її елементів. А розкрити зовнішню форму права означає з'ясувати якими способами певна економічна та політична владна група «втілює в закон» свою волю і відповідно яких форм

виразу набувають правові норми. Право завжди втілюється у певні форми, воно завжди є формалізованим.

Щодо поняття «джерело права», то Баранов В. М. зауважує, що теорія права оперує ним вже декілька століть, його трактують як ті фактори, що зумовлюють правові норми, викликають їх до життя. норми. При тому, прийнято виокремлювати джерела права у матеріальному значенні, джерело права в ідеальному розумінні, і джерело права у юридичному (формальному) значенні. І саме під джерела права у юридичному розумінні є формами виразу, об'єктивації нормативної державної волі – зовнішніми формами права [50, с. 266-268].

Подібні твердження щодо співвідношення та взаємодії понять «джерело права» та «форма права» висловлюють Гранат Н. Л. та Лазарев В. В. Ці автори зазначають, що термінологічні спори навколо форм права та джерел права не є схоластичними, а різні визначення їх визначення лише підкреслюють багатогранність прояву їх сутності, тому необхідно використовувати як поняття форма права, так і джерело права, попередньо з'ясувавши їх зміст. Про джерела права пишуть не лише у широкому значенні, але також у вузькому, формально-логічному, розуміючи під джерелом права те, чим керується практика у вирішенні юридичних справ або способи закріплення та існування норм права. На думку вчених, зовнішня форма права, яка означає вираз державної волі назовні, характеризується в ідеалі низкою особливостей: по-перше, покликана виразити нормативно закріплену волю громадян і в кінцевому рахунку повинна бути обумовлена відповідним соціально-економічним базисом; по-друге, її призначення полягає у закріпленні та забезпеченні політичної влади народи, служити його інтересам; по-третє, її завданням є утвердження пріоритетного значення найбільш демократичних форм, якими є закони; по-четверте, повинна бути проявом демократичної процедури підготовки та проходження нормативних актів у законодавчому органі [52, с. 112-113].

Оригінальну позицію щодо використання понять «форма права» та «джерело права» висловив Венгеров О. Б. Цей автор форму права, насамперед, пов'язує із такою властивістю права, як його формальна визначеність. Як зазначає автор, при з'ясуванні форми права необхідно розглядати право в цілому як стійкий, розвинений, сучасний соціальний інститут у його формальних, тобто об'єктивованих проявах, як певне формально визначене соціальне явище. При тому, автор зауважує, що в теорії права категорія «формальна визначеність» вживається у двох значеннях і характеризує право двояко. По-перше, ця категорія використовується як чітка характеристика правил поведінки, що визначає для його адресатів межу, масштаб, міру свободи. По-друге, як формальне вираження, закріплення різноманітних правил поведінки в актах державних органів, рішеннях судів, міжнародних договорах та інших формах. І саме в другому значенні категорія «формальна визначеність», на думку вченого, приводить до формулювання поняття «форма права».

Таким чином, автор під формою права розуміє об'єктивоване закріплення та прояв змісту права у певних актах державних органів, рішеннях судів, договорах, звичаях та інших джерелах.

Щодо поняття джерел права, то Венгеров О. Б. констатує, що це поняття отримало широке розповсюдження у XIX столітті, стало предметом досліджень і у вітчизняній автору теорії держави і права. Вчені виокремлювали два головних способи утворення норм права. Перший проходив з вирішальною участю держави у створенні правової норми, який полягав у прямому приписі влади щодо встановлення законів, обов'язкових для всіх членів суспільства. Однак норми позитивного права, зазначали вони, можуть виникати і без безпосередньої участі законодавця – вони формуються у вигляді звичаю і вже потім затверджуються законодавцем. Ці дві форми права – закон та правовий звичай – і називали у XIX столітті джерелами права. У цьому значенні джерело права, як зазначалось у дореволюційній юридичній літературі, – це такий певним чином формалізований акт, звідки,

власне, і черпаються, впливають дані про правило поведінки. Однак у дореволюційній літературі висловлювались і інші погляди на джерело права, зокрема, деякі вчені його розуміли як сили, причини, що утворюють право, але зовсім не як причини, які так чи інакше впливають на зміст правових норм, а тільки на причини або сили, які надають тим чи іншим правилам значення правових норм, тобто обумовлюють, забезпечують їх обов'язковість.

І хоч існують різні підходи до визначення джерела права, проте, як вважає атвор, у сучасній теорії права особливих проблем з цим поняттям вже не виникає, а найбільш поширеним є висновок, що поняття джерело права – це синонім поняття форми права [51, с. 393-396].

Як зазначає Воппенко М. М., джерело права є метафорою, яка образно показує вихідний пункт, походження, концентрацію правової матерії [40, с. 4]. І саме вживання терміну «джерело права» в аспекті юридичного формалізованого прояву як документального носія правових норм дозволяє ототожнювати його з поняття форми права. Відповідно форма права, на думку автора, розкривається у системі офіційно встановлених юридичних документів, що містять в собі нормативно виражену державну волю. Але державна воля, що становить собою зміст позитивного права, має достатньо багато способів і форм свого прояву та об'єктивації. Процес ж спонтанного розвитку нормоотворчості більш глибоко та всесторонньо виражається в понятті джерел права [40, с. 4-5].

Рабінович П. М. трактуючи загалом форму права як спосіб внутрішньої організації, а також зовнішнього вираження змісту юридичної норми [56, с. 126], звертає увагу на наступне. Оскільки юридичні норми мають стати відомими тим учасникам суспільного життя, поведінку, діяльність котрих вони призначені регулювати, їх зміст має бути так чи інакше сконструйований та проявлений зовні, об'єктивований, тобто виражений у певних знакових матеріальних «джерелах». Ці джерела – способи вираження юридичних норм – відображаються поняттям зовнішньої форми права [56, с.

125]. Відповідно розрізняють внутрішню форму юридичної норми – спосіб внутрішньої організації змісту норми (тобто її структуру) і зовнішню – такий спосіб об'єктивації, зовнішнього прояву, матеріально-знакової фіксації змісту норми, який засвідчує її державну загальнообов'язковість та гарантованість [56, с. 126].

У юридичній літературі зустрічаються пропозиції використовувати поняття «джерело норм права» та «юридичне джерело права». Так, Муромцев Г. І. розуміючи під джерелом норм права зумовлений характером праворозуміння даного суспільства спосіб визнання соціальних норм у якості обов'язкових, зазначає, що у ранньокласовому суспільстві обов'язковість таких норм зумовлена злитістю сприйняттям світу, а також релігійною формою його прояву. З розвитком держави та виокремленням права у самостійну систему соціального регулювання фактором, що визначає загальнообов'язкових правових норм, їх місце у системі інших соціальних приписів, стає форма їх виразу та закріплення. Вона встановлюється у результаті правотворчості або санкціонування норм, створених без участі держави (звичай, доктрина і т. ін.). При тому автор стверджує, поняття юридичного джерела права, що сформувалось у європейських правових системах, яке – при всіх відмінностях – передбачає зв'язок правової норми з державою, не может бути безапеляційно застосоване до традиційних правових систем. Відтак, поряд із поняттям юридичного джерела права виникає необхідність розробки різнорівневих визначень понять «джерело норм права» – загального, у межах того або іншого типу сімей правових систем і т. ін. [26, с. 29-30]

Данцева Т. В використовує поняття «формальні джерела права», під яким розуміє певним чином формалізований акт, звідки, власне, і черпаються знання про правило поведінки [21, с. 10].

З вищенаведених позицій вчених випливає, що різні за своєю природою явище, у юридичній літературі в одних випадках називають формою права, а в інших джерелом права, між ними існує різне співвідношення та взаємодія,

при тому, форму права розмежовують на внутрішню та зовнішню, а джерела права розуміють у формальному, матеріальному, ідеальному та інших значеннях.

Відтак необхідно погодитись із С. Бошно, котра стверджує, що позиції стосовно співвідношення джерела та форми права можна угрупувати наступним чином:

1) ототожнення форми та джерела: а) повне ототожнення; б) зрівняння понять з метою заміни одного терміна іншим;

2) розмежування у різних варіантах, при цьому: а) одне з розумінь поняття джерела права збігається з формою або; б) одне із значень форми збігається із джерелом;

3) головне розмежування понять за наявності інших додаткових термінів, що слугують зіставленню змісту й форми [18, с. 22].

При тому варто підтримати напрацювання Калініна, А. Ю. та Комарова С. А., з яких випливає, що конкретизація поняття «форма (джерело) права» у сучасній теорії держави та права здійснюється у декількох аспектах:

1) в матеріальному значенні під формою (джерелом) права розуміються економічні, соціальні умови життя суспільства, які визначають державну владу та виступають правоутворюючою силою суспільства;

2) в ідеологічному значенні – розуміються як сукупність ідей, правова свідомість, концепції, політико-правові погляди і т. ін.;

3) форма (джерело) права як спосіб внутрішньої структуризації та закріплення правових велінь розглядається у різновиді внутрішньої форми права;

4) в формально-юридичному його значенні форма (джерело) права є сукупністю способів втілення у закон волі політичних сил, що володіють владою, саме тут виокремлюють такі різновиди джерел, як юридичний прецедент, правовий звичай, нормативно-правовий акт та нормативний договір;

5) форму (джерело) права можна розглядати як джерело пізнання права (історичні пам'ятники права, данні археології і т. ін.) [23, с. 3]

Вважаємо, щоб уникнути термінологічного різнобою у використанні понять «джерело права» та «форма права», необхідно, насамперед, з'ясувати зміст термінів «форма» та «джерело».

В українській мові термін «форма» трактується по-різному: зовнішні межі предмета, що визначають його вигляд; зовнішній вираз явища, пов'язаний із сутністю, змістом; спосіб вияву дії; спосіб існування змісту; внутрішня структура та зовнішній вираз змісту [232, с. 693-694], а «зміст» тлумачиться як «те, про що говориться, описується», «сутність, внутрішня особливість чогось» [231, с. 159].

Філософські категорії «зміст» та «форма» відображають єдність суттєвих сторін відповідних явищ у процесі їхнього функціонування та розвитку, сукупності елементів і процесів, притаманних системі, та способу їхньої організації [239, с. 161-162; 240, с. 414-416]. У взаємовідносинах змісту і форми визначальним є зміст. Форма змінюється від зміни змісту та конкретних умов його існування, в той же час вона здійснює зворотній вплив на зміст. Таким чином, якщо форма не відповідає змісту, то перешкоджає його розвитку, якщо відповідає – прискорює його.

Процес взаємодії форми та змісту права є процесом взаємним. У юридичній літературі така взаємодія розкривається як взаємодія джерел права та системи права. Джерела права розглядаються як зовнішні форми, в яких здійснюється об'єктивація системи права, а система права – як внутрішня організація права (зміст).

Д.А. Керімов зазначав, що більш глибоко взаємодію змісту та форми права можна з'ясувати за допомогою розмежування «внутрішньої та зовнішньої форми права», що має і практичне значення [273, с. 183].

У літературі висловлюється думка про необхідність розмежування понять «форма права» та «правова форма». Якщо перше є формою організації правової матерії, то друге – неправової [43, с. 188].

Водночас форма права є і способом внутрішньої організації права і способом зовнішнього його виразу.

Термін «джерела» в етимологічному значенні характеризується різноманітністю: вода, що виходить на поверхню землі, будь-які дані, те, що дає початок чому небудь; звідки черпається щось, вихідне начало, звідки довідуються про що небудь [242, с. 1734; 235, с. 261; 234, с. 140; 236, с. 1259; 233].

Ця багатозначність терміну «джерело» притаманна і юридичному терміну «джерело права». У правознавстві розрізняють матеріальні, ідеальні та юридичні джерела права [41, с. 375], природні (географічні, кліматичні, біологічні фактори), соціальні (соціальні, політичні, ідеологічні, культурологічні фактори), матеріальні (економічні фактори), формальні джерела права.

Залежно від природи, характеру, змісту, ступеню визначеності та форми вираження всі джерела права поділяються на реальні та формальні, первинні (матеріальні) та вторинні (формально-юридичні) [35, с. 46-52].

Зокрема, Ж.-Л. Бержель зазначав, що терміном «джерела права» позначаються як змістовні (моральні, релігійні, політичні, ідеологічні, соціальні принципи та факти), так і формальні (способи виразу юридичних норм) [95, с. 97]. Але при всій цій багатозначності необхідно враховувати не лише мовні шляхи, але й логічні способи його утворення.

Необхідно зважати і на те, що юридична наука має спеціальну термінологію..

Специфіка досліджуваного поняття «зовнішня форма (джерело) права» полягає у тому, що воно має категоріальний статус у юридичній науці і відображає певну систему наукових знань (насамперед, у межах теорії права) [13, с. 56].

Важливим є і номінативний аналіз. Характеризуючи основні параметри імені «джерело права», необхідно зазначити, що для правильного використання цього терміну необхідно додавати визначальне слово –

«зовнішня форма», яке уточнює сферу його застосування (містить вказівку на документальний аспект імені «джерело права»).

Зважати необхідно і на те, що поняття «джерело права» є важливим лише у понятійно-категоріальному апараті (у системі інших правових понять). Отже, категорія «зовнішня форма (джерело) права» відображає багатозначність поняття «джерело права», вказуючи за допомогою терміну «зовнішня форма» на межі відповідного контексту, тобто наявність правового документу. Така категорія свідчить, що право є багатоаспектним явищем і має прояв у множинних джерелах права, що мають різну юридичну природу. Використання категорії «зовнішня форма (джерело) права» саме у такому його змістовному розумінні дозволяє розглядати відповідну множину джерел права як цілісне явище (систему), виокремити у системі форми та рівні, визначити природу джерел права, виявити взаємозв'язок між рівнями, а також видами на кожному рівні.

Важливе значення, у цьому контексті має позиція авторів, які вважають, що стосовно позитивного права доцільно застосовувати терміни витоки та формальні джерела. При цьому від витоків права розуміють умови, які передують прийняттю та втіленню у суспільні відносини відповідного формального джерела [29, с. 10].

Отже, витоками (або ж правоутворюючими факторами) і є матеріальні, ідеологічні, політичні, релігійні, історичні та інші умови, в яких формуються зовнішні форми (джерела) права.

Аналіз такого явища як зовнішня форма (джерело) права дозволяє виокремити загальні ознаки. У літературі зазначається, що як правило, всі джерела права є формально-обов'язковим волевиявленням компетентних суб'єктів; містять нормативно-правові приписи, за допомогою яких об'єктивуються принципи чи норми права; мають загальнообов'язковий характер; письмову, зовнішню форму виразу, визначені межі дії, юридичну силу та спрямовані на врегулювання, охорону та захист суспільних відносин [25].

Наявність специфічних властивостей дозволяє розрізняти конкретні джерела права між собою.

Дослідження різноманітних правових систем світу свідчить про використання різних джерел права. У юридичній літературі, як правило, до джерел права відносять: нормативно-правовий акт, нормативно-правовий договір, нормативно-правовий прецедент, правовий звичай, принципи права, а у деяких системах – правова доктрина і навіть релігійні джерела. Проте, використання тих чи інших джерел у відповідних правових системах залежить від різних факторів і є відмінним.

Так, ще у 1929 р. М. Оріу писав, що класична доктрина завжди розрізняла декілька форм (чи джерел) права: звичаєве, статутне (регламентарне) та законне право [43, с. 253].

Ж.-Л. Бержель до формальних джерел права відносить звичай, закон, судову практику та тлумачення закону та зазначає, що вони відповідають прямому та непрямому способам формування правил [95, с. 102].

С. Алексєєв до основних джерел права відносить нормативний юридичний акт, санкціонований звичай, судовий чи адміністративний прецедент. Серед інших джерел права він виділяє і нормативно-правовий договір, але за юридичними властивостями (особливостями) відносить його до нормативних юридичних актів [12, с. 77-78].

У сучасній юриспруденції використовуються різноманітні критерії для класифікації зовнішніх форм (джерел) права. Зокрема, за територіальним критерієм джерела права поділяються на міжнародні та національні; національні, у межах відповідних типів правових систем, на : джерела континентального, загального, змішаного (латиноамериканського, скандинавського, мусульманського, економічного, китайського, африканського) типів.

За предметом правового регулювання на: джерела конституційного, цивільного, адміністративного, кримінального, трудового, цивільно-процесуального права тощо. За юридичною силою на: джерела з вищою,

ідентичною, нижчою юридичною силою. За місцем у системі джерел права на: первинні та вторинні. За зовнішньою формою виразу на: нормативно-правовий акт (закони та підзаконні акти), нормативно-правовий договір, судові рішення, релігійне джерело та ін.

Проте, ці класифікації відображають лише основні види джерел права притаманні загальному та континентальному праві і не враховують особливостей інших правових систем світу та міжнародних правових систем. Як у національних правових системах, так і міжнародних найбільше використовується нормативно-правовий акт, нормативно-правовий договір, правовий звичай, правовий прецедент та принципи права, а у низці систем – правова доктрина та релігійні джерела.

Але у кожній правовій системі джерела права мають характерні особливості, що обумовлено історичними, політичними, економічними та іншими факторами, зокрема відмінностями у правотворчій діяльності (способах, процедурних формах тощо).

Водночас, кожне джерело права характеризується як загальними, так і спеціальними ознаками. А тому виявлення їх юридичної природи є обов'язковою передумовою дослідження механізму їх взаємодії у межах системи.

Так, нормативно-правові акти приймаються лише спеціально уповноваженими правотворчими суб'єктами, а нормативно-правові договори – декількома суб'єктами, що наділені правотворчою компетенцією. Водночас, нормативно-правові прецеденти створюються суб'єктами застосування права, які уповноважені на правотворення, і лише за умов відсутності нормативно-правової регламентації. Їх юридична сила буде похідною від такого суб'єкта, а формою об'єктивації норми чи принципу права буде акт застосування права. Правові звичаї санкціонуються державою, мають обмежені регулятивні можливості (охоплюють невелику кількість випадків). Для виразу ж норми права використовується форма інших джерел права, а юридична сила є похідною від суб'єкта санкціонування правового

звичаю. Все це свідчить про те, що для забезпечення узгодженого, безколізійного функціонування джерел у межах системи необхідно створювати належний механізм взаємодії джерел права.

Перш ніж дати характеристику такому механізму, потрібно звернутися до мовного змісту слова «механізм». В українській мові цей термін трактується по-різному: внутрішня будова, система чого-небудь; пристрій, що передає або перетворює рух; сукупність станів і процесів, з яких складається певне явище [231, с. 619].

В англійській мові слово «mechanism» розуміється як: 1) пристрій або частина пристрою; 2) система складових, яка сприймається людьми як така, що злагоджено працює як єдине ціле; 3) метод або процес створення чогось як система чи організація [241, р. 887]; 4) поведінка, яка робить можливим для вас справлятися зі складною ситуацією або проблемою; так і як «machinery»: усталена система здійснення чогось [241, р. 889]. У правознавстві можливим є використання цього терміну як синоніму, в залежності від контексту [243, с. 433]. У французькій юридичній мові з аналогічним значенням зустрічається термін «mecanisme» [245, с. 190].

У юридичній літературі розкриваються загальні питання функціонування механізмів різних правових явищ: правового регулювання, правотворчості, реалізації права, управління [65], правової поведінки та юридичної відповідальності [66-69], забезпечення прав людини [70-71], держави [72-73] та ін.

Найбільш повно у загальнотеоретичній літературі характеризується механізм правового регулювання.

Так, ще Алексеев С. С. зазначав, що під механізмом правового регулювання необхідно розуміти взяту в єдності всю сукупність юридичних засобів, за допомогою яких забезпечується правовий вплив на суспільні відносини [49, с. 31].

Малько О. В. розуміючи під механізмом правового регулювання систему правових засобів, яка організована послідовним чином з метою

подолання перешкод, що стоять на шляху задоволення інтересів суб'єктів права, звертає увагу на те, що він являє собою, таку систему правових засобів, яка дозволяє найбільш послідовно та юридично гарантовано боротися із перешкодами, так як окремо взяті юридичні інструменти не зможуть забезпечити це у повній мірі. А звідси випливає об'єктивна необхідність в такій побудові правових засобів, яка б створювала можливість для бесперешкодного задоволення інтересів суб'єктів. Крім того, автор характеризує такі елементи механізму правового регулювання, як мета правового регулювання, засоби досягнення мети правового регулювання та результативність правового регулювання [55, с. 58].

Бабаєв В. К. стверджує, що правове регулювання суспільних відносин здійснюється за допомогою цілісної сукупності юридичних засобів, які називаються механізмом правового регулювання. Основними елементами механізму правового регулювання автор називає юридичні норми, правовідносини, акти реалізації права (індивідуальні правові акти), принципи права, правову культуру [50, с. 213].

Правове регулювання, як зазначає Венгеров О. Б., стає відповідним механізмом при наявності сукупності способів впливу права на учасників суспільних відносин: дозволів, заборон, позитивних зобов'язань. Цей механізм правового регулювання і формує в кінцевому підсумку правовий стан суспільства, поведінки його членів, їх колективних утворень [51, с. 50].

Рабінович П. М. механізм юридичного регулювання трактує як систему всіх юридичних засобів, за посередництвом яких держава здійснює владний вплив на суспільні відносини [56, с. 199].

Як зазначає Русинов Р. К., в теорії права механізмом правового регулювання називають систему юридичних засобів, за допомогою яких здійснюється правове регулювання. При тому, поняття механізму правового регулювання дозволяє зібрати та систематизувати юридичні засоби правового впливу на суспільні відносини, визначити місце та роль того чи іншого юридичного засобу у правовому житті суспільства. До елементів,

складових частин механізму правового регулювання автор відносить юридичні норми, нормативно-правові акти, акти офіційного тлумачення, юридичні факти, правовідносини, акти реалізації права, правозастосовчі акти, правосвідомість, режим законності. І кожний з цих елементів виконує свої регулятивні функції, впливає на поведінку людей та суспільні відносини своїм способом [57, с. 276-277].

В той же час, у юридичній літературі хоч і в меншій мірі, але також характеризують і механізм правотворчості.

Так, Ковачов Д. А. зазначаючи, що термін «механізм» у гуманітарних науках, в тому числі і в правовій науці, вживається у двох значеннях: як певний спосіб функціонування чогось; як певна система органів, установ, організацій (суб'єктів), що здійснюють той чи інший вид діяльності, механізм правотворчості трактував як систему суб'єктів, які здійснюють правотворчу діяльність [59, с. 5-6, 17].

Синюков С. В. стверджує, що механізм правотворчості – це науково-практична категорія, що відображає комплексне, системне бачення інститутів правоутворення (і частково правореалізації) та включає в себе соціально-правові інструменти та засоби, спрямовані на формування нормативної правової системи регулювання суспільних відносин [60, с. 39-40]. При тому автор вважає, що механізм правотворчості носить комплексний соціально-правовий характер та включає основні елементи національного правоутворення: 1) принципи правотворчої політики; 2) правотворчий процес та правотворчі процедури; 3) суб'єктів правотворчості; 4) соціальні джерела формування правотворчого рішення; 5) негативне прогнозування та моніторинг розвитку та реалізації нормативної системи; 6) експертизу нормативно-правових актів та судових рішень; 7) правотворчі акти; 8) судову практику як елемент правотворчості; 9) правотворчу правосвідомість, включаючи доктринальне право; 10) глобальні та регіональні координаційні зв'язки правотворчості [60, с. 40].

Не залишається без відповідної уваги у юридичній літературі і механізм реалізації права. Так, Сапун В. А. механізм реалізації права визначає як систему правових засобів, які у своєму функціонуванні приводять до практичного здійснення об'єктивне та суб'єктивне право, до досягнення кінцевих соціально-економічних результатів при вирішенні конкретних соціальних завдань [64, с. 25].

Крім того, за концепцією автора, механізм реалізації права складається із трьох «блоків» правових засобів: 1) правових засобів, що визначають нормативну основу цього механізму, формуються у законодавстві в результатів законодавчої (правотворчої) діяльності; 2) правових засобів, які створюються державно-владними органами в результатів правозастосовчої діяльності і в необхідних випадках використовуються суб'єктами правореалізації; 3) правових засобів автономного значення, які можуть формуватися самим суб'єктами, які не володіють державно-владними поноваженнями для їх подальшого використання при реалізації права і в таких випадках також включаються у механізм реалізації права як правові засоби внутрішньої (локальної) дії [64, с. 26-27].

І хоч із вищенаведених різних правових механізмів можна узагальнити, що правовий механізм є системою правових засобів, яка спрямована на подолання перешкод та досягнення юридичного результату. При тому склад і параметри правових механізмів залежать від природи тих явищ, до яких вони належать.

Тому необхідно з'ясувати зміст поняття взаємодія. Термін «взаємодія» інтерпретується як співдія, співдіяння, взаємний зв'язок між предметами у дії, погоджена дія між ким-, чим-небудь [231, с. 259]. В англійській мові цей термін використовується по-різному: «relationship», «interplay» [244, с. 65], «coordination», «interaction», «cooperation» [244, с. 65], та видається, що доцільніше, на нашу думку, юридичній мові використовувати як синонімічні терміни та в залежності від контексту лише «interaction», під яким розуміється процес, завдяки якому різні речі впливають або змінюють одна

одну [241, р. 748], та «cooperation» як: співпрацю з метою досягнення спільного результату [241, р. 308]. У французькій юридичній літературі для позначення цього поняття використовується термін «interaction» [245, с. 241].

У філософії взаємодію трактують як одну із загальних форм взаємозв'язку між явищами, а взаємозв'язок як відображення закономірних взаємовідношень різних предметів і явищ у процесі руху і розвитку світу [238, с.50, 51]. Світ, на думку філософів, являє собою універсальну взаємодію всіх явищ і процесів. Одним із виразів єдності світу є загальний взаємозв'язок явищ, який виявляється у взаємодії, взаємовпливах, взаємопереходах одного в друге.

При цьому, необхідно звернути увагу і на необхідність розмежування понять «взаємодія» та «співвідношення», так як часто у літературі їх ототожнюють чи підміняють одне іншим.

У філології «співвідношення» трактується як взаємне відношення, взаємний зв'язок, взаємна залежність різних величин, предметів, явищ [230, с. 324].

Філософи вважають, що пізнання сутності речей неважливе поза розглядом їхніх взаємовідношень. Отже, можна погодитися з позицією тих авторів, які стверджують, що взаємодія – це динамічні аспекти, а співвідношення, у значній мірі, статичні аспекти відповідного явища [142, с. 17].

А оскільки будь-які зміни відбуваються завдяки взаємодії, взаємозв'язку, взаємовідношенню, то поняття «співвідношення» та «взаємодія» є вихідними для характеристики різноманітних систем.

Особливості будови будь-якої системи залишать від зв'язків між її елементами, взаємовпливів між ними. Саме характер зв'язків між елементами визначає цілісність системи, її цілісних властивостей, а її структура формується завдяки процесам взаємодії.

Питання соціальної взаємодії висвітлюється у соціологічній літературі [74, с. 200-209]. Зокрема деякі автори зазначають, що соціальна взаємодія

може набувати різних форм (зокрема, відношення зв'язку), адже природа, суспільство, свідомість є проявом взаємопов'язаних та взаємообумовлених форм руху та розвитку матерії, а соціальне відношення є однією із форм (зовнішньою) соціальної взаємодії.

Отже, категорія «відношення», «співвідношення» будь-яких предметів та явищ на різних рівнях (як загальних, так і конкретних), тобто виявлення стійких реальних зв'язків та відносин дійсності, або ж особливостей взаємодії як між явищами, так і окремими властивостями цих явищ [75, с. 218-219].

На підставі викладеного можна зробити висновок, що механізм взаємодії це спосіб забезпечення узгодженості.

Аналізуючи внутрішню організацію (структуру) будь-якої системи джерел права можна звернути увагу на те, що якщо національні чи міжнародні джерела права, або ж і одні, і другі є цілісним явищем, тоді утворюється система, у межах якої формується спільне правове пол. А у межах такого поля нормативно-правові приписи, що містяться у різних зовнішніх формах (джерелах) права є узгодженими, завдяки механізму взаємодії. Якщо ж механізм взаємодії відсутній чи неефективний, тоді виникають колізії, прогалини та інші деформації, знижуються регуляторні можливості джерел права, відсутні умови для цілісності, для утворення системи як такої.

При цьому, необхідно враховувати те, що у сучасних умовах в межах спільного правового поля можуть функціонувати як національні джерела права, так і міжнародні (універсальні та регіональні). Наприклад, у романо-германських правових системах до джерел права відносять: нормативно-правові акти (конституцію, закони, підзаконні акти), міжнародні договори та принципи міжнародного права, правові звичаї, а також судові прецеденти, правові доктрини. В сучасних умовах спостерігається конкуренція між нормативно-правовими актами та міжнародними договорами, а також між законами та судовими нормативно-правовими прецедентами.

Серед джерел англо-американського типу і дотепер провідну роль відіграє судовий правовий прецедент. У системі джерел права даного типу важливе місце також посідають міжнародні договори, закони, правові звичаї. У цьому типі правових систем також спостерігається тенденція до зростання ролі законів, а відтак і конкурентності їх із судовим правовим прецедентом. Зростання питомої ваги міжнародних договорів у цій системі спричиняє їх конкурентність із правовими прецедентами у певній сфері відносин.

Водночас, найбільш унікальними у цій сфері є скандинавські правові системи. Вони використовують всі відомі, за винятком релігійних джерел, зовнішні форми (джерела) права. Кожне з названих джерел права функціонує у відповідній сфері відносин, не створюючи юридичних колізій з іншими зовнішніми формами права. У цих системах створюються й уніфіковані правові акти.

Відповідно до ст. 38 Статуту Міжнародного суду ООН до джерел міжнародного права відносяться : міжнародні договори, правові звичаї, загальні принципи міжнародного права, судові рішення, правова доктрина. Водночас, питома вага джерел права у європейському регіональному міжнародному праві дещо змінюється. Так, до джерел права Ради Європи можна віднести Статут Ради Європи, Конвенції та інші міжнародні договори з питань співробітництва, рекомендації Комітету міністрів урядам держав-учасниць, рішення Комітету міністрів Ради Європи та резолюції Парламентської асамблеї Ради Європи з питань внутрішньої організації (адміністративні правила). Дебатуються питання і про джерельний характер прецедентних рішень Європейського суду з прав людини. В той же час, джерела права ЄС поділяються на первинні та вторинні. До первинних відносяться: Лісабонський договір, договір про приєднання. До вторинних відносяться регламенти, директиви, рішення, які приймаються парламентом та Радою, договори Європейського Союзу з третіми країнами, рішення суду ЄС та суду першої інстанції, що мають юридичний характер та ін.

Незважаючи на таку різноманітність джерел права, існують і об'єктивні можливості їх узгодження, що забезпечуються природною та функційною їх подібністю [95, с. 128].

Забезпечення структурної та змістовної узгодженості в значній мірі залежить від питомої ваги джерел права, їх співвідношення, особливостей конкретної правової системи і є відмінною у різних системах. Разом з тим, джерела права мають різні регулятивні можливості у системі, що обумовлюється їх юридичною природою.

Водночас, узгодженість системи джерел права, як зазначалося раніше, можлива за умов формування правового механізму взаємодії. Враховуючи вищевикладене, під механізмом взаємодії джерел права слід розуміти спосіб цілеспрямованого забезпечення узгодженості нормативно-правових приписів у межах системи з метою ефективної регламентації суспільних відносин.

З врахуванням такого поняття, юридичної природи джерел права, їх типологічних особливостей видається, що механізм взаємодії джерел права у межах їх системи мав би включати: 1) принципи такої взаємодії (наприклад, пріоритет норм міжнародного права щодо національного); 2) чітко визначені сфери автономного та спільного правового регулювання та їх межі (наприклад, сфери правового регулювання Ради Європи визначається цілями та завданнями цієї організації, а також зовнішніми зобов'язаннями держав-учасниць; сфери національного регулювання визначаються конституціями або конституційними законами); 3) питому вагу правових засобів, а також чітко визначених суб'єктів, що забезпечують таку взаємодію (наприклад, суб'єктами забезпечення такої взаємодії можуть бути держави-учасниці або міждержавна організація або правотворчий суб'єкт у межах національного права); 4) колізійний механізм (наприклад, фіксація у Конституції засобів подолання потенційних колізій). Питому вагу правових засобів та способів і форм узгодження буде визначати конкретний вид взаємодії (наприклад, способом узгодження може бути формування змісту джерел права до міжнародних правових стандартів, а формою узгодження формальне чи

автоматичне впровадження міжнародних приписів у національну систему джерел права). Так, для правових систем континентального права характерною є формальна та автоматична процедура впровадження міжнародних договорів у національні системи (формальна процедура впровадження використовується у ФРН, Австрії, Італії, в той же час автоматична – у Франції). А ст. 25 Конституції ФРН визначає, що загальновизнані норми міжнародного права є складовою частиною федерального права Німеччини і мають переваги перед законами [257, с. 589]. Водночас, ст. 55 Конституції Франції передбачає впровадження у національну правову систему лише міжнародних договорів, які мають переважачу юридичну силу над внутрішніми законами [259, с. 423]. Дещо іншою є процедура впровадження міжнародних договорів у Великобританії. Ця модель впровадження називається матеріальною, за якою міжнародний договір не має власної юридичної сили, а також переваг щодо законів і вводиться в національну правову систему спеціальним актом.

Невід’ємною складовою частиною механізму взаємодії є конституційно-правових механізм взаємодії. Поява таких механізмів пов’язана із конституціоналізацією міжнародного права та зовнішньої політики сучасних держав. Такий механізм дозволяє забезпечити взаємодію міжнародного та національного права і саме завдяки йому здійснюється впровадження норм міжнародного права у національну систему джерел права. В силу об’єктивних закономірностей кожна держава створює свій особливий конституційно-правових механізм взаємодії. Питання співвідношення національного та міжнародного права фіксується в конституціях чи конституційних законах. Наприклад, ст. 9 Конституції України передбачає, що міжнародні договори, належним чином ратифіковані Верховною Радою України, є складовою частиною національного законодавства. На сьогоднішній день в науці міжнародного права виділяється до чотирьох концепцій, які вирізняються співвідношенням міжнародного та національного права: 1) дуалістична (визнає існування національної та

міжнародної правових систем, як незалежних одна від одної); 2) моністична (яка визнає примат національного права над міжнародним); 3) моністична (яка визнає примат міжнародного права над національним); 4) теорія координації (визнає існування як національної, так і міжнародної правових систем, але при їх взаємодії).

Складовою частиною механізму взаємодії мав би бути і колізійно-правовий механізм, який повинен забезпечувати подолання, зокрема, усунення потенційних юридичних колізій. Так, наприклад, при впровадженні норм міжнародного універсального права у національну систему джерел права можуть виникати розбіжності, щодо яких потрібно передбачити правові засоби їх подолання. Водночас, колізійний механізм у межах права Європейського Союзу є доволі спрощеним, оскільки принцип верховенства права ЄС дозволяє розв'язувати будь-які види юридичних колізій або попередити їх ще на етапі входження держави до такого міждержавного об'єднання.

Водночас необхідно зазначити, що для забезпечення належного функціонування механізму взаємодії джерел права необхідно чітко визначити типи взаємодії, способи встановлення та підтримування зв'язків; умови їх збереження чи моделі потенційних відхилень.

Найбільш поширеними типами взаємодії у системі джерел права можуть бути:

- 1) за предметом регулювання: цивільно-правові, конституційно-правові, адміністративно-правові тощо;
- 2) за складом: однорівнева, багаторівнева;
- 3) за юридичною силою : субординаційна, координаційна;
- 4) за природою джерел права: нормативно-актна, договірна, прецедента;
- 5) за характером взаємодії: пряма, опосередкована.

Основним способом встановлення зв'язків є правотворчість, а способом підтримання зв'язків чітка структуризація системи джерел права.

Умовами збереження зв'язків є:

- 1) наявність чіткої процедури правотворчості, що дозволяє сформулювати ефективні нормативно-правові акти;
- 2) правильне обрання зовнішньої форми, через яку об'єктивується нормативно-правовий акт;
- 3) наявність чіткого механізму реалізації нормативно-правового акту;
- 4) уподібнене розуміння змісту принципів чи норм права.

Важливо при створенні механізму взаємодії джерел права передбачити і основні моделі потенційних відхилень (умов, за яких зв'язки можуть бути розірваними). Основними умовами розірвання зв'язків є:

- 1) недосконалість правотворчої діяльності; деформації правотворчості; відсутність досконалої правотворчої техніки;
- 2) неправильне застосування форми (джерела) права;
- 3) колізії, прогалини, конкуренції, неправильне застосування права;
- 4) відмінні (різні) підходи до розуміння норми права.

Все це дозволяє зробити висновок, що офіційне регламентування моделей правової взаємодії дозволяє створити типові способи забезпечення узгодженого, гармонійного функціонування нормативно-правових актів у межах системи джерел права. Відсутність формально зафіксованої моделі взаємодії часто свідчить про низький рівень організації суспільних відносин, відсутність узгодженості нормативно-правових актів у системі, а відтак і про деформації соціальної системи в цілому.

2.2. Особливості джерел міжнародного права

Глобалізаційні процеси на сучасному етапі розвитку людства впливають на функціонування держав, національних правових систем. Так, як зазначає Тихомиров Ю. О., глобалізація, що відбувається у сучасному світі, відображає посилення взаємозалежності держав у сферах економіки, екології, освіти та ін. [5, с. 4]. Глобалізація проявляється в інтернаціоналізації внутрішнього права держав, являючи собою одну із головних тенденцій розвитку цього права у ХХІ столітті. Єдність світового співтовариства, зміцнення взаємозалежності держав диктують необхідність того, щоб їх соціально-економічні та політико-правові системи були сумісними та здатними взаємодіяти одні з одними та з глобальною системою в цілому у якості її складових частин [145, с. 118], що не може не впливати на зміну взаємодії джерел міжнародного та національного права.

При тому, поглиблення міждержавних зв'язків та посилення взаємозалежності різноманітних держав породжує необхідність в адекватному регулюванні та правовій регламентації таких взаємовідносин, що приводить у дію механізми взаємних домовленостей з питань регулювання зовнішньоекономічних та зовнішньополітичних зв'язків [149, с. 46]. Проявом таких процесів та впливів є зближення правових систем та правова уніфікація у межах міждержавних об'єднань. Особливості такого впливу найбільш виразно проявляються у системі джерела універсального чи регіонального права, і зокрема європейського права.

У міжнародно-правовій літературі зауважується, що висвітлення тих чи інших питань міжнародного права є неможливим без досягнень загальної теорії права [134, с. 8]. Отже, і в межах даного дослідження під зовнішньою формою (джерелом) права розуміється форма об'єктивації норми права шляхом надання їй загальнообов'язковості.

Як зазначає Лукашук І. І., джерела міжнародного права – це офіційно-юридична форма існування міжнародно-правових норм, звичай, договір та

правотворче рішення міжнародної організації. Вони являють собою зовнішню форму, в якій втілюється нормативний зміст норм. При тому, на думку вченого-міжнародника, оскільки джерела є методом створення та формою існування норм, то їх види повинні бути визначені самим міжнародним правом [162, с. 29].

Автор зазначаючи, що при визначенні кола джерел міжнародного права прийнято посилатись перш за все на ст. 38 Статуту Міжнародного Суду ООН, звертає увагу і на те, що дана стаття піддається обґрунтованій критиці з однієї сторони щодо навантності вказівки на можливість використання загальних принципів права, а також судових рішень, праць спеціалістів у якості допоміжних засобів, а з іншої – щодо відсутності вказівки на більш важливі акти – резолюції міжнародних організацій, який належить сьогодні важлива роль у спільному процесі формування норм міжнародного права [162, с. 30].

В свою чергу Каламкарян Р. А., зауважує що особливість міжнародного права проявляється у його джерелах. Норми міжнародного та внутрішньодержавного права існують у різноманітних юридичних формах. Однак міжнародно-правові норми виражені у формі міжнародних договорів, міжнародних звичаїв, актів міжнародних конференцій та нарад, документів міжнародних організацій. В той час, як внутрішньодержавні норми містяться у законах, указах, постановах та інших внутрішньодержавних нормативно-правових актах [161, с. 5-6].

Як зазначає Черніченко С. В. джерела міжнародного права є результатами міжнародної правотворчості, тобто формами, в яких воно втілюється, існує (договори, звичаї, деякі рішення міжнародних організацій та конференцій обов'язкового характеру) [153, с. 296].

Водночас у міжнародно-правовій літературі відсутні єдине розуміння джерел міжнародного права. При цьому, необхідно вказати на розмежування формальних та матеріальних джерел права [159, с. 110]. Так, під формальними джерелами права розуміють методи формування права,

різноманітні способи віднесення норми до позитивного права [164, с. 61], обов'язкове право, що відрізняється від юридично необов'язкових соціальних або моральних норм [163, с. 69]. В той же час матеріальними джерелами називають соціальні умови (політичні, економічні, моральні) створення норм міжнародного права.

Самхарадзе Д. Г. звертаючи увагу на те, що термін «джерела права» у міжнародному праві вживається у матеріальному значенні (матеріальні умови життя міжнародної спільноти, першопричина формування норм права, їх матеріальна основа) та формальному розумінні (форми, в яких виражається норма права, як способи виразу та закріплення міжнародно-правових норм, особливі форми існування норм та принципів права), вважає, що лише формальні джерела права є юридичною категорією та становлять предмет вивчення науки міжнародного права. При тому, джерела сучасного міжнародного права автор трактує як встановлені суб'єктами міжнародного права у процесі правотворчості, форми втілення узгоджених рішень, форми існування міжнародно-правових норм [150, с. 9-10].

Відповідно до словника міжнародного права під джерелами права у юридичному значенні розуміють «форми, в яких існують норми міжнародного права, створені в результаті узгодження волевиявлення його суб'єктів» [247, с. 107], «форма, в якій відображені правила поведінки суб'єктів міжнародних відносин і яка надає цим правилам властивостей норми міжнародного права» [170, с. 13], «офіційно-юридичні форми існування міжнародно-правових норм» [162, с. 18].

При цьому, як зазначає Г.Г. Тункін «однією із важливих особливостей міжнародного права є те, що його норми створюються самими суб'єктами цієї системи права» [152, с. 75]. Звичайно мова йде, насамперед, про держави-учасниці.

Хоча, у сучасних умовах правотворчі повноваження мають не лише держави-учасниці, а й міждержавні організації (чи їх інституції) та міжнародні суди.

Водночас, необхідно звернути увагу і на інші особливості джерел міжнародного права, окрім того, що вони утворюються та забезпечуються спеціальними уповноваженими (правотворчими) суб'єктами міжнародного права; вони утворюються в особливому порядку (шляхом узгодження інтересів суб'єктів міжнародного права); санкції, що забезпечить використання норм міжнародного права мають особливий характер, застосовуються засоби примусу.

Поряд з цим, специфічним є і методи правового регулювання міжнародно-правових відносин. Найбільш поширеним є диспозитивний метод, хоча зростає роль імперативного (правотворчого) та відсилочного (колізійного) методів. І хоча суб'єкт міжнародної правотворчості не дає визначення поняття «джерела міжнародного права», проте визначає коло таких джерел.

Ще у преамбулі Віденської Конвенції про право міжнародних договорів зазначалося, що держави-учасниці цієї Конвенції враховують важливу роль договорів в історії міжнародних відносин; визначають зростаюче значення договорів як джерел міжнародного права та як засобу розвитку мирного співіснування між націями, незалежно від відмінностей у їх державному чи суспільному устрої; підтверджують подальше використання норм міжнародного звичаєвого права щодо питань, які не знайшли вирішення у положеннях Віденської Конвенції [249, с. 7].

А у ст. 38 Статуту Міжнародного Суду ООН зазначено: «Суд, який зобов'язаний вирішити передані йому спори на підставі міжнародного права застосовує: а) міжнародні конвенції, як загальні, так і спеціальні, такі, що встановлюють правила, відповідно визнані державами, що є сторонами спору; в) міжнародний звичай як доказ загальної практики, що визнана як норма права; с) загальні принципи права, що визнані цивілізованими націями; d) із застереженнями, вказаними у ст. 59, судові рішення та доктрини найбільш кваліфікованих спеціалістів з публічного права різних націй як допоміжні засоби для визначення правових норм [250, с. 58].

Проте у сучасних умовах ст. 38 Статуту Міжнародного Суду ООН доволі часто критикується, особливо щодо відсутності у ній вказівки на інституційні правові акти міжнародних організацій як на джерела права. Такі правотворчі акти є спеціальними джерелами, а їх юридична сила визначається установчими Актами міжнародних організацій (наприклад, Лісабонською угодою). Цей перелік є характерним і для підручників чи посібників з міжнародного права. До джерел міжнародного права, згідно ст. 38 Статуту міжнародного суду відносяться: міжнародні конвенції, міжнародний звичай, загальні принципи права, судові рішення і доктрини. Доповнити цей перелік, на думку авторів, варто було б обов'язковими нормативними резолюціями міжнародних організацій [160, с. 152]. Не відрізняються в цілому і підходи інших авторів, наприклад К. Бекашев та М. Волосов до джерел міжнародного права відносять міжнародний договір, міжнародний звичай, загальні принципи права, судові рішення і доктрини, при цьому зазначаючи на все більшу значимість у цій системі рішень (резолюцій) міждержавних організацій [156, с. 8-9].

У літературі, в той же час, зазначається, що договір та звичай є універсальними джерелами права. Так, Лукашук І. І. стверджує, що договір та звичай є універсальними джерелами, їх юридична сила впливає із загального міжнародного права. А на відміну від цього правотворчі рішення організацій вважаються спеціальними джерелами, юридична сила яких визначається установчим актом відповідної організації [162, с. 31].

У міжнародному праві все більшого значення набувають договори.

Так, Тихомиров Ю. О. зауважує, що стійкого значення у міжнародних відносинах набуває право міжнародних договорів, що відображає стрімкий розвиток договірних відносин між державами, між ними і міжнародними організаціями, між підприємствами та організаціями різних країн [151, с. 33].

Ж. Тускоз договорами називає ті міжнародні угоди, які укладені між державами у письмовій формі та регулюються міжнародним правом [169, с. 195]. Міжнародний договір, на думку Буткевича В.Г., є зручним засобом

виразу норм, дозволяє чітко зафіксувати волю держав-учасниць, оперативно врегулювати міжнародні питання, здійснювати належний контроль за його виконанням.

У сучасних умовах міжнародний договір створюється згідно із загальними визначеними принципами міжнародного права; зростає роль багатосторонніх договорів. Поряд з цим, посилюється систематизація правових звичаїв, зростає значимість рішень судових органів. Але більш дієвими є джерела регіонального міжнародного права.

Так, до основних джерел права Ради Європи відносяться Статут Ради Європи, конвенції та інші міжнародні договори Ради Європи, рекомендації Комітету Міністрів Ради Європи урядам, рішення Комітету Міністрів з внутрішніх питань, резолюції Парламенту Асамблеї Ради Європи з внутрішніх питань [253, с. 11-24].

Статут Ради Європи є установчим нормативно-правовим договором, що визначає правові основи діяльності Ради Європи. Він прийнятий державами-учасниками на підставі загальновизнаних норм та принципів міжнародного права, містить норми та принципи міжнародного права, має письмову та юридичну зовнішню форму виразу, діє на території держав-учасниць, реалізація норм забезпечується Радою Європи та державами-учасниками.

У літературі зазначається, що до установчих джерел (які деякі автори називають «конституційними»), крім Статуту Ради Європи можна віднести резолюції комітетів Міністрів, якими вносяться поправки чи доповнення до Статуту. Крім цього до установчих документів відносять конвенції Ради Європи, підписання яких є обов'язковим при вступі держави до Ради Європи. Насамперед, це Конвенція про захист прав людини та основних свобод (1950 р.). Але на сучасному етапі Парламентська Асамблея Ради Європи збільшила перелік конвенцій, які необхідно ратифікувати державам, що мають намір стати учасниками Ради Європи: Європейська конвенція про запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність

поводженню чи покаранню; Європейська соціальна хартія; Протоколи до конвенції 1950 р.; Рамкову конвенцію про захист національних меншин; Європейська хартію місцевого самоврядування; Конвенція у галузі кримінального права [188, с. 29-39].

В межах мети та завдань Ради Європи, передбаченими Статутом Ради Європи укладаються конвенції та міжнародні договори Ради Європи, а для забезпечення цілісності правового регулювання приймаються рекомендації та рішення Комітету Міністрів Ради Європи та резолюції ПАРЄ. Серед основних конвенцій Ради Європи можна назвати: Конвенцію про захист прав і основних свобод людини (1950 р.) та Протоколи до неї; Європейська соціальна хартія; Європейська хартія регіональних мов; Рамкова конвенція про захист національний меншин; Європейська хартія місцевого самоврядування; Європейська культурна конвенція; Європейська конвенція про громадянство та ін.

Договірна та нормотворча діяльність Ради Європи спрямована на правову уніфікацію, значну роль в якій відіграють конвенції Ради Європи, що забезпечують правове регулювання у таких сферах:

- захист демократії, прав та свобод людини, забезпечення прав національних меншин, боротьба із тероризмом, расизмом, ксенофобією та нетерпимістю;
- удосконалення національного законодавства держав-учасниць Ради Європи у галузях конституційного, цивільного, кримінального права;
- соціальні та гуманітарні стандарти Європи, розвиток європейського культурного співтовариства, освіта, охорона здоров'я;
- питання місцевого самоврядування, транспортно-кордонне співробітництво європейських держав [201, с. 109].

Дискусійним і дотепер є питання про юридичну природу рішень Європейського суду з прав людини. Якщо, система джерел права Ради Європи в цілому, не є відмінною від системи джерел класичного міжнародного права, то доволі суттєві відмінності має система джерел права

Європейського Союзу. Основними джерелами права Європейського Союзу є Лісабонська угода, міжнародні договори ЄС, регламенти, директиви, рішення (європейського Парламенту та Ради), рішення Суду ЄС. До джерел права відносять орієнтири центробанку.

До прийняття Лісабонської угоди діяв установчий нормативно-правовий міжнародний договір – Договір про Євросоюз (1993 р.), який визначав параметри системи джерел права Європейського Союзу. У міжнародно-правовій літературі приділялася достатня увага питанням функціонування системи джерел права Європейського Союзу, зокрема у працях С. Бахіна [135], В. Кернза [200], А. Капустіна [196], С. Кашкіна [198], В. Муравйова [184], А. Татана [204], Б. Топорніна [205], Л. Ентіна [193], М. Хиршлера [189], Ю. Ільїна [195], Т. Хартлі [206], В. Опришко [202], С. Шевчука [190], Г. Горніга [192] та ін.

У 2004 р. був підготовлений проект Договору про встановлення Конституції для Європи, ратифікація якого не відбулася. Дві країни: Франція та Голландія не підтримали проект.

У частині системи джерел права ЄС, проект на подолання основних недоліків (відсутність єдиної системи, наявність великої кількості правових актів, дублювання, невдале використання зовнішньої форми, відсутність ієрархічної структури) пропонував єдину систему «Правові акти Союзу», які були поділені на законодавчі акти: європейський закон та європейський рамковий закон (ст. I-34), а також на не законодавчі акти: європейські регламенти, європейські рішення, рекомендації та висновки (ст. I-35). Прийняття законодавчих актів покладалося на Європейський парламент та Раду Міністрів Європейського Союзу [252, с. 46-48].

У літературі з'явилася характеристика системи джерел права ЄС з врахуванням положень Договору про встановлення Конституції для Європи.

Так, Л. Ентін виокремив чотири групи джерел права: нормативно-правові акти, загальні принципи права, рішення суду ЄС, міжнародні договори. Серед нормативно-правових актів він виокремив установчі

договори, які можуть бути замінені Конституцією Європейського Союзу та акти вторинного права (регламенти, директиви, рішення), які можуть бути замінені на законодавство та рамкові закони, європейські регламенти та рішення, спеціальні акти (наприклад, делеговані регламенти). Що ж до загального принципу права ЄС, то вони, на думку Л. Ентіна, доповнюють установчі договори [194, с. 101-118].

Водночас, С. Кашкін і П. Калініченко поділяють джерел права ЄС на первинні та вторинні, джерела прецедентного права. До джерел первинних були віднесені установчі договори, договори про приєднання, які у перспективі можуть бути замінені Договором про Конституцію для Європи. До джерел вторинного права були віднесені: нормативно-правові акти, індивідуальні акти, рекомендаційні акти, особливі акти, нормативні договори. В свою чергу, до нормативно-правових актів були віднесені: регламенти, директиви, рамкові рішення. До джерел прецедентного права були віднесені рішення Суду ЄС та Трибуналу першої інстанції [198, с. 80-90].

На думку ж П. Свободи система джерел права Європейського Союзу є значно складнішою: первинне право («Конституція Європейського Союзу», рішення Суду ЄС та суду I інстанції, загальні правові принципи, зовнішні договори (міжнародні договори Європейського Союзу), секундарне (похідне) право: I – акти, утворені на підставі первинного права, секундарне (похідне) право; II – імплементаційні акти до попередньої категорії, терціарне право (угоди між державами-учасниками) [203, с. 73-102].

У грудні 2007 р. був підписаний Лісабонський договір, який є установчим міжнародним нормативно-правовим договором, що має вищу юридичну силу щодо інших джерел права ЄС. До джерел права ЄС віднесені також міжнародні договори про приєднання, регламенти (приймалися спільно Європейським парламентом та Радою), директиви, рішення, орієнтири Центробанку, міжнародні договори з іншими суб'єктами, рішення Суду ЄС. Лісабонська угода закріпила певну ієрархію джерел права. Так,

Лісабонська угода має вищу юридичну силу щодо регламентів, директив, рішень, а вони мають вищу юридичну силу щодо додаткових угод, договорів держав-учасниць. Отже, акти, що приймалися на підставі Лісабонської угоди мають вищу юридичну силу щодо актів делегованої нормотворчості. Крім цього, як Лісабонська угода, так і рішення Суду ЄС мають вищу юридичну силу щодо регламентів, директив, рішень.

Щодо рішень Суду Європейського Союзу як його джерел права, то варто погодитись із Голубом К. Ю. Автор стверджує, що інтенсивний розвиток міжнародного права приводить до підвищення юридичної значення рішень міжнародних судових органів у питаннях юридичного регулювання міжнародних відносин, про що свідчить практика і Міжнародного Суду ООН, та інших міжнародних установ правосуддя. Особливе місце в цьому процесі займає Суд ЄС, який, будучи одним із інститутів Європейського Союзу, за допомогою своїх рішень забезпечує правовий розвиток європейської інтеграції. Завдяки спеціально розробленим юридичним механізмам рішення Суду ЄС стають загальнообов'язковими джерелами європейського права та повинні неухильно дотримуватись та виконуватись національними органами влади держав-членів Європейського Союзу [176, с. 95].

Проте у міжнародно-правовій літературі і надалі спостерігаються різні підходи до розуміння системи джерел права Європейського Союзу.

Так, зокрема Л. Ентін і надалі виокремлює установчі договори, нормативно-правові акти (регламенти, директиви, рішення) загальні принципи права, міжнародні договори, внутрішні регламенти угоди між інституціями ЄС, рішення Суду ЄС [178, с. 77-81].

Стрельцова О. В., серед джерел права ЄС поряд із матеріальними, ідейними і формально-юридичними джерелами пропонує виокремлювати також інституційні джерела права. Так, під матеріальними джерелами права Євросоюзу автор розуміє сукупність природних, історичних, культурних, релігійних, політичних, економічних та інших факторів правоутворення об'єктивного характеру, котрі, складаючись у ході цивілізаційного розвитку

впродовж усієї історії Європи, виступили безпосередньою основою для створення Євросоюзу та обумовили формування особливої системи його формальних джерел права. Ідейні джерела права Євросоюзу Стрельцова О. В. трактує як систему концептуальних підходів і доктринальних течій, що сформувались у руслі так званої «європейської ідеї» та знайшли своє втілення у проектах відомих європейських мислителів і суспільних діячів, які на протязі багатьох століть виступали за викорінення війн та об'єднання народів і держав Європи. Інституційними джерелами права європейських інтеграційних об'єднань автор називає сам Євросоюз як особливу організацію політичної влади, а у більш вузькому розумінні – правотворчу діяльність його компетентних інститутів і органів, які за допомогою спеціальних правотворчих процедур здійснюють об'єктивацію правових норм, що регулюють процеси європейської інтеграції, у визначені форми права. Водночас Стрельцова О. В. пропонує класифікувати формально-юридичні джерела права Євросоюзу відповідно до форм, в які втілюються загальнообов'язкові правові приписи інститутів і органів Євросоюзу і держав-членів на: 1) джерела первинного і вторинного права (законодавства); 2) джерела договірної права; 3) джерела прецедентного права; 4) загальні принципи права [186, с. 6-7].

У зв'язку із таким поділом джерел права Європейського Союзу, необхідно зазначити, що виокремлення інституційних джерел права входить у суперечність із концептуальними загальнотеоретичними положеннями про природу джерел права. При тому, вказівка на Європейський Союз та на відповідні інституції як джерела права ЄС є зазначенням суб'єктів європейського права, а не його джерел права. Адже лише акти вищенаведених інституцій можуть виступати формою об'єктивації норм права і джерелами права ЄС.

Видається, що з виокремлених автором джерел права ЄС до них можна відносити лише формально-юридичні джерела. Тому більш коректною

видається позиція Смиронової К. В., котра також здійснила спеціальне дослідження природи джерел права ЄС.

Як вважає Смирнова К. В., джерела права Євросоюзу, що регулюють процеси європейської інтеграції, здійснюваної відповідно до цілей та завдань установчих договорів європейських інтеграційних об'єднань, мають власні характерні риси, однак є подібними до міжнародно-правових та внутрішньодержавних актів. Під джерелами права Євросоюзу автор розуміє зовнішні форми вираження правових норм, які дістають відображення в обов'язкових для виконання актах, а до кола джерел права Євросоюзу відносить: установчі угоди та документи, прирівняні до них; нормативні акти, ухвалені компетентними структурами Євросоюзу, а також створені під час їх діяльності; загальні принципи права, що є спільними для конституційного і кримінального права держав – членів Євросоюзу; принципи права Євросоюзу, що були розвинуті та розтлумачені Судом ЄС; правові акти, ухвалені в рамках другої і третьої опор Євросоюзу; міжнародні угоди з третіми країнами і міжнародними організаціями та акти органів співробітництва, створених на базі таких угод [185, 9-10].

Водночас Москаленко О. М. до джерел права Європейського Союзу відносить міжнародний договір, міжнародно-правовий звичай, сформований у процесі європейської інтеграції, регламенти та директиви як акти органів Європейського Союзу, прийняті в рамках Європейських Співтовариств, загальні принципи права Європейського Союзу, прецедентне право Суду Європейських Співтовариств. При тому автор вказує на певні особливості міжнародного договору та міжнародно-правового звичаю, що сформований у процесі європейської інтеграції, як джерел права Європейського Союзу, які вирізняють їх від міжнародного договору та звичаю як джерел міжнародного публічного права. А у регламентах та директивах, які приймаються в межах Європейського Співтовариства, вбачає унікальність у світовій практиці джерел права остільки, оскільки вони відображають наднаціональний природу цієї міжнародної організації. Цікавим видається і твердження

Москаленка О. М. щодо факторів, які визначають рішення Суду Європейських Співтовариств як джерел права, зокрема щодо особливостей самого права Європейського Союзу та особливого місця Суду у системі його органів [183, с. 3-4].

Існують і інші позиції, зокрема М. Саракуца стверджує, що відповідно до Лісабонського договору ядром первинного права ЄС є установчі договори – Договір про Європейський Союз та Договір про функціонування Європейського Союзу, рішення суду ЄС. До джерел вторинного права відносяться регламенти, директиви і рішення, рекомендації і висновки [167, с. 11-12].

Правові акти інших європейських міжнародних організацій відповідають параметрам системи джерел класичного міжнародного права. Так, наприклад, установчими документами ОБСЄ є Заключний акт (1975 р.), Хартія для нової Європи та ін., а конкретизуючими актами є рішення нарад, Ради Міністрів тощо. Звичайно відповідні регіональні міжнародні організації функціонують і на американському континенті, і на африканському та інших частинах світу, але найбільший ступінь правової інтеграції спостерігається в Європі.

Необхідно вказати і тенденції розвитку джерел міжнародного права, які впливають на національні системи джерел континентального та загального права. Так, у межах національної правової системи зростає питома вага міжнародних договорів; розширюється сфери міжнародно-правового регулювання, внутрішньодержавне правове регулювання уподібнюється під впливом міжнародних правових стандартів. Постає питання про взаємодію джерел міжнародного та національного права. Але таку взаємодію можливо забезпечити лише при умові чіткого розуміння природи джерел національного та міжнародного права, їх цілісності, ієрархічності.

Проте, на жаль у юридичній літературі відсутнє єдине бачення системи джерел міжнародного права, відсутнє і закріплення відповідних положень у

чинних джерелах права (окрім ст. 38 Статуту Міжнародного Суду ООН та положеннях Лісабонського договору).

При тому, реструктуризація сучасної системи джерел міжнародного права відбувається постійно, а це потребує як наукового аналізу та висновків щодо цих процесів, так і формалізації відповідних положень у чинних джерелах сучасного міжнародного права.

Висновки до другого розділу

На основі узагальнення особливостей функціонування механізмів таких правових явищ, правового регулювання, правотворчості, реалізації права та ін., а також врахування природи взаємодії джерел права, механізм взаємодії джерел права можна визначити як спосіб цілеспрямованого забезпечення узгодженості нормативно-правових приписів у межах системи з метою ефективної регламентації суспільних відносин.

Щоб механізи взаємодії належно функціонував та досягав мети ефективної регламентації суспільних відносин, він повинен відповідати таким основним параметрам, зокрема включати: принципи взаємодії; чітко визначені та зафіксовані нормативні сфери правового регулювання та їх межі; питому вагу правових засобів; суб'єктів, що забезпечують взаємодію; колізійний механізм.

Водночас основні типи взаємодії у системі джерел права доцільно виокремлювати: за предметом регулювання (цивільно-правовий, конституційно-правовий та ін.); за складом (однорівневий, багаторівневий); за юридичною силою (субординаційний, координаційний); за природою джерел права (нормативно-актний, договірний, прецедентний); за характером взаємодії (прямий, опосередкований). Основним способом встановлення зв'язків у системі джерел права є правотворчість (створення та впровадження нормативно-правових приписів), а способом їх підтримання виступає систематизація нормативно-правових приписів, яка забезпечує чітку структурування системи джерел права.

Значимим для функціонування механізму взаємодії джерел права є умови збереження зв'язків у їх системі, зокрема наявність чіткої правотворчої процедури; правильне обрання зовнішньої форми об'єктивації нормативно-правових приписів; нормативне закріплення механізмів реалізації нормативно-правових приписів; уподібнене розуміння змісту принципів чи норм права.

Деформації механізму взаємодії джерел права проявляються у розірванні зв'язків у їх системі, умовами якого є: недосконалість правотворчої діяльності; дефектність правотворчості; відсутність досконалої правотворчої техніки;

неправильний вибір чи використання зовнішньої форми (джерела) права; колізії, конкуренції, прогалини, неправильне застосування нормативно-правових приписів; відмінності у підходах до розуміння принципів чи норм права.

Сучасним джерелам міжнародного права притаманні такі особливості: в його утворенні та забезпеченні спеціальними уповноваженими суб'єктами (державами, міждержавними організаціями чи їх інституціями, міжнародними судами); у формуванні нормативно-правових приписів в особливому порядку (шляхом узгодження інтересів суб'єктів міжнародного права); у відмінному від національного права порядку забезпечення норм міжнародного права (попередження держави-учасниці чи припинення її членства та ін.); у використанні в значній мірі диспозитивного методу правового регулювання; у визнанні основними джерелами міжнародного права установчих договорів міжнародних організацій; у визнанні джерелами права інституційних нормативно-правових актів; в розширенні сфери регулювання джерел міжнародного права.

РОЗДІЛ 3

МЕХАНІЗМ ВЗАЄМОДІЇ ДЖЕРЕЛ КОНТИНЕНТАЛЬНОГО ПРАВА

3.1. Особливості системи джерел континентального права

У юридичній літературі група правових систем континентальної Європи, основними передумовами виникнення яких є звичаєве, канонічне, римське право, позначається як романо-германський (континентальний) тип, який має два підтипи: германський (ФРН, Австрія, Швейцарія та ін.) та романський (Франція, Італія, Іспанія, Португалія, Нідерланди та ін.).

Як попередній, так і нинішній етап розвитку правової географії світу характеризується суттєвою рецепцією ознак континентального типу правових систем, що інколи стає підставою для розширення його параметрів.

Так, деякі вчені до романо-германського типу відносять правові системи латиноамериканського та скандинавського права, посиляючись на подібність низки ознак.

У той же час, ці групи правових систем не мають основного набору ідентифікаційних ознак континентального типу. До таких у літературі відносять: наявність значної кількості правотворчих органів із широкими нормотворчими повноваженнями; наявність органів конституційного правосуддя; чітке розмежування правотворчої, правозастосовчої та правотлумачної діяльності; високий рівень нормативності правової системи; поділ системи права на публічне та приватне право; ієрархія нормативно-правових актів: конституція, закон, підзаконні акти; престижне становище закону у системі джерел права; наявність значної частини кодифікованих актів [81, с. 56].

Отже, до правових систем континентального права, згідно із цим набором ідентифікаційних ознак, можна віднести лише ті системи, які наділені ними. Серед них є і ті ознаки, які є загальними і для системи джерел права зокрема.

У романо-германських правових системах відсутня єдина концепція джерел права, що обумовлено різноманітними факторами їх виникнення та розвитку у багаточисленних правових системах цього типу.

Водночас, як зазначає Марченко М.М. для всієї цієї різноманітності джерел права є спільна основа – принципи побудови їх системи, подібність шляхів їх становлення та розвитку. І все це, на його думку, дозволяє виявити загальні для всіх континентальних правових систем спільні джерела права: а) нормативно-правові акти на чолі із законом; б) звичаї, що формують систему норм, які називають звичаєвим правом; в) судова практика, судові прецеденти, які є загальновизнаними джерелами права, але які тим не менше, в деяких країнах (наприклад, Німеччині) часто оспорюються; г) міжнародні договори, які деякі автори порівнюють за значимістю із конституційними законами; д) загальні принципи права, які часто у науковій літературі розглядаються як «вищі принципи», відповідно до яких здійснюється діяльність судових та інших державних органів; е) доктрини, за допомогою яких формується більшість принципів романо-германського права і в законодавчому порядку створюються багаточисленні норми права, що охоплюють поведінку людей у різноманітних сферах суспільних відносин [35, с. 463-464].

Більш об'ємною уявляє систему джерел континентального права К. Осакве. Він виокремлює обов'язкові (нормативні) джерела: конституції (основний закон), міжнародні договори, закони (кодекси та галузеве законодавство), підзаконні акти, звичаєве право, судове право (судовий прецедент), загальні принципи права, правові угоди (договори та ін.) та необов'язкові (ненормативні) джерела: судове звичаєве право; переконливі рішення Верховного суду; юридична доктрина, закони зарубіжних країн, рішення зарубіжних суддів, судова практика [83, с.171].

До джерел континентального права А.Х. Саїдов відносить: закон (конституції, біжуче законодавство, кодекси); звичай, судову практику, доктрину [86, с.257-258].

Таким чином, можна констатувати, що до систем джерел континентального права входять: нормативно-правові акти (конституції, закони, підзаконні акти), міжнародні договори, правові звичаї, нормативно-правові прецеденти, правові доктрини, загальні принципи права. Звичайно, їхні форми, види, питома вага у системі джерел права різних правових систем континентального права є різними. Так, згідно Конституції Федеративної Республіки Німеччини до системи джерел права ФРН відносяться: Конституція (основний закон ФРН), конституції земель, федеральні закони, закони земель, міжнародно-правові договори, постанови федерального уряду та міністрів, акти урядів земель, рішення федерального конституційного суду та інших вищих судових установ, загальні принципи права [257, с. 580-636].

Зокрема ст. 77 Конституції передбачає, що федеральні закони приймаються Бундестагом, а у ст. 80 зазначається, що «закон може уповноважити Федеральний уряд, федерального міністра чи уряд земель видавати постанови» [257, с. 604-605]. При цьому, ч. 2 ст. 70 Конституції визначає положення про розмежування компетенції Федерації та земель, ст. 73 – виключну компетенцію федерації, а ст. 74 – конкуруючу законодавчу компетенцію [257, с. 600-603].

Водночас, у юридичній літературі висловлюються і інші позиції. Так, К. Осаке з врахуванням сучасних тенденцій правового розвитку до джерел права Німеччини відносить: обов'язкові (право Європейського Союзу – основні договори, директиви, рішення суду ЄС, Європейська конвенція про права людини, Конституція; універсальне міжнародне право; закони; підзаконні акти; звичаєве право; загальні принципи права; судове право – судовий прецедент; правові угоди – договори та ін.) та необов'язкові (переконливі рішення Верховного суду, юридичні доктрини, закони зарубіжних країн, рішення зарубіжних судів, німецька судова практика). При цьому він зазначає, що система джерел права є дворівневою: федеральний рівень та суб'єктів федерації – земель [83, с. 182].

Структурно подібно сформовані системи джерел права у федеративних державах континентального права: Австрії, Бельгії, Російської Федерації, Швейцарії. Вони мають дворівневий характер.

Так, Федеральний Конституційний закон Австрійської Республіки до системи джерел права Австрії відносить: загальновизнані норми міжнародного права; Федеральну Конституцію; федеральні конституційні закони, загальні принципи законодавства, державні договори; конституції земель, конкретизуючі закони земель, угоди між Федерацією та землями та між землями; рішення Конституційного суду Австрії; постанови органів управління. Необхідно зазначити, що Конституція Австрії складається із Федерального конституційного закону та багаточисленних актів, що доповнюють його. При цьому, ст. 12 Федерального конституційного закону передбачає, що до відання Федерації відноситься встановлення загальних принципів законодавства, а до відання землі – видання конкретизуючих законів та виконавча діяльність у визначених законом сферах [257, с. 32]. Згідно ст. 15а Федерального конституційного закону – Федерація та землі можуть укласти між собою угоди з питань своєї компетенції [257, с. 38], а ст. 18 передбачає, що кожний орган управління може у межах своєї компетенції видавати постанови [257, с. 39]. Крім цього, ст. 50 передбачає не лише можливість укладення державних договорів, а й згоди на це Національної Ради.

У системі джерел права Австрії важливу роль відіграють кодекси: Загальне цивільне уложення, Торгівельний кодекс, Кримінальний кодекс, Цивільний процесуальний кодекс, Кримінальний процесуальний кодекс. Серед чинних законів є ті, що регулюють питання про земельну власність, відповідальність за недоброякісну продукцію, страхування, картелі, акції, трудові відносини, колективні договори, соціальне страхування, захист навколишнього середовища, боротьба з порнографією, правосуддя у справах неповнолітніх та молоді.

Відповідно до Союзної Конституції Швейцарської Конфедерації до системи джерел права можна віднести: Союзню Конституцію, конституцію кантонів, міжнародно-правові, колективні договори, закони, постанови Союзної Ради та ордонанси уряду, а також підзаконні акти департаментів Федерації; місцеві та торгові звичаї, рішення Федерального Суду.

Зокрема ст. 5 Конституції Швейцарії передбачає, що кантони дотримуються міжнародного права [259, с. 538]. А ст. 51 передбачає можливість створення кожним кантоном «демократичної конституції», водночас кантони у межах своїх повноважень можуть укладати договори з іноземними державами [259, с. 545].

У ст. 164 Конституції Швейцарії визначено, що «усі важливі правотворчі положення підлягають виданню у формі союзного закону» [259, с. 567-568]. Конституція передбачає прийняття Союзними Зборами правотворчих положень у формі союзного закону чи постанови, інші акти визначаються у формі союзного рішення.

Важливу роль у системі джерел права займають Цивільний, Зобов'язальний кодекси, Військовий кримінальний кодекс, Федеральний цивільно-процесуальний кодекс, Цивільно-процесуальний кодекс кантонів. Значну частину суспільних відносин регулюють закони про банки, картелі, недобросовісну конкуренцію, про національні парки, про охорону природи та ландшафту, федеральний закон про кримінальне правосуддя, закони кантонів про судоустрій та кримінальне судочинство та ін.

До системи джерел права Російської Федерації відносять: Конституцію Російської Федерації, федеральні закони, міжнародні договори, акти президента, уряду та інших федеральних органів державної влади, конституції, закони та інші нормативно-правові акти органів державної влади суб'єктів федерації, нормативно-правові акти органів місцевого самоврядування, правові звичаї.

Так, ст. 76 Конституції Російської Федерації передбачає можливість прийняття федеральних конституцій та федеральних законів, що мають

пряму дію на всій території Російської Федерації [259, с. 33], а у ст. 90 зазначається, що Президент Російської Федерації видає укази та розпорядження [259, с. 37]. Водночас, ч. 1 ст. 105 фіксує положення про те, що федеральні закони приймаються Державною Думою, а ст. 115 про те, що уряд Російської Федерації видає постанови та розпорядження [259, с. 41, с. 44]. В той же час, п. 4 ст. 76 передбачає можливість прийняття законів та інших нормативно-правових актів такими суб'єктами федерації як: республіка, край, область, місто федерального значення, автономна область, автономний округ [259, с. 34].

Системи джерел права Бельгії утворюють: Конституція Бельгії; закони, декрети, постанови, регламенти, міжнародні договори, угоди між державою, комунами та регіонами, колективні договори. Конституція Бельгії важливе значення надає нормативно-правовим актам, які приймаються суб'єктами федерації. Наприклад ст. 39 Конституції визначає регламентарну компетенцію регіональних представницьких органів на рівні закону, а ст. 127 та ст. 130 визначають питання, які регулюються декретами Ради Французького співтовариства, Фламандського співтовариства, Німецького співтовариства. При цьому, декрети мають силу закону [257, с. 346, с. 363-364]. Водночас, Конституція Бельгії передбачає, що король приймає регламенти та постанови, необхідні для виконання законів (ст. 108). У системі джерел права важливу роль відіграють кодекси: цивільний, торговий, кримінальний, цивільно-процесуальний, кримінально-процесуальний, судовий. Поряд з ними діють і консолідовані акти: Виборчий, Лісний, Сільськогосподарський, Податковий та ін., хоча їх офіційно чи неофіційно називають кодексами. Основна питома вага у системі джерел права належить законам про працю, договори найму, охорону природи, боротьбу із забрудненням атмосферного повітря, захист моря від забруднення паливними відходами, захист тварин, колективні договори, соціальну солідарність.

Якщо федеральні держави представляють собою в основному германський підтип, то романський представляють в основному унітарні держави. Серед них яскравим представником підтипу є Франція. Систему джерел права Франції складають: Конституція Франції, міжнародні договори, закони, ордонанси уряду, декрети президента, рішення, постанови та інші регламентарні (підзаконні) акти, загальні принципи права, судова практика, звичаї.

Так, згідно до ст. 34 Конституції Французької Республіки закони приймаються парламентом, а ст. 46 визначає порядок прийняття органічних законів [259, с. 418, 420].

Водночас, ст. 38 Конституції Франції передбачає прийняття Радою міністрів ордонансів, а у ст. 37 зазначається, що питання, які не входять у сферу законодавства мають регламентарний характер [259, с. 419]. При цьому необхідно зазначити, що складовою Конституції Франції є Декларація прав людини і громадянина. На думку М. Марченка, особлива значимість у системі нормативно-правових актів Франції надається урядовим декретам та декретам Президента [35, с. 464-465].

Значну частину системи джерел права Франції складають кодекси: Цивільний, Кримінальний, Торгівельний, Цивільно-процесуальний, Кримінально-процесуальний, соціального забезпечення, соціального страхування.

Поряд із класичними кодексами у Франції прийнятті консолідаційні акти про охорону здоров'я, про працю, дорожній, земельний, лісовий, податковий, митний, сільськогосподарський [94, с. 715]. На особливу увагу заслуговує і Цивільний кодекс Франції (Кодекс Наполеона 1804 р.), половина приписів якого ніколи не корегувалася і діють дотепер [84].

Значну частину систем джерел права складають закони про торгівельні товариства, окремі види торгових договорів, охорону навколишнього середовища, допомогу на дітей, пресу, боротьбу із тероризмом, виконавче провадження та ін., а також декрети про радіоактивні відходи, обмеження

рівня шуму, охорону повітря від забруднення тощо та ордонанси про правопорядок, неповнолітніх, про свободу встановлення цін на вільну конкуренцію та ін. [94, с. 711-730].

У юридичній літературі зазначається, що джерела права Франції, як правило, поділяють на дві основні групи: первинні (основні) та вторинні (додаткові). До першої групи відносять державні нормативно-правові акти, до другої – насамперед, судову практику [86, с. 266].

До системи джерел права Іспанії відносять закони, підзаконні акти, міжнародні угоди, правові звичаї, загальні принципи права. Субсидіарне значення має судова практика.

Конституція Королівства Іспанія передбачає дію органічних законів (ст. 81), базових та звичайних законів (ст. 82), законодавчих декретів (ст. 85), декретів-законів (ст. 86), опублікованих міжнародних договорів (ст. 96), угоди між автономними спільнотами (ст. 145), статuti автономних спільнот (ст. 147) [258, с. 68-69, 71, 82].

Цивільний кодекс Іспанії до джерел іспанського права відносить закон, звичай та загальні принципи права [261, с. 187-189]. При цьому законодавець передбачає, що звичай застосовується лише у випадках прогалин у відповідному законі, а загальні принципи права – лише у випадках відсутності закону чи звичаю. Ієрархію нормативних актів гарантує ст. 9 Конституції Іспанії [258, с. 52].

Важливу роль у системі джерел права Іспанії відіграють кодекси: Цивільний, Кримінальний, Торговий та ін., а значну частину системи джерел права складають закони: про цивільне судочинство, про суд присяжних; про охорону навколишнього природного середовища, про свободу асоціацій та ін.

До джерел права Італійської Республіки відносять: закони, підзаконні акти, звичаї, нормативно-правові договори.

Конституція Італійської Республіки називає наступні джерела права: міжнародні договори, колективні договори, закони, декрети, що мають силу закону, регламенти, спеціальні статuti, обласні постанови [258, с. 104-132].

Разом з цим, Загальні положення про закон, що прийняті разом із Цивільним кодексом Королівським декретом № 262 від 16 березня 1942 р. до джерел права відносять: закони, регламенти, корпоративні норми [263, с. 61]. І хоча щодо чинності корпоративних норм у сучасних умовах питання залишається дискусійним, все ж більшість авторів вважає, що у системі джерел права Італії корпоративні акти зберігають особливе місце (після санкції уряду набувають статусу джерел права) [35, с. 461].

Водночас, у літературі висловлюється міркування, що у системі джерел права зростає кількість спеціальних законів, що свідчить про появу нових правових цінностей та про прихід століття декодифікації [35, с. 472]. Незважаючи на це сталою є дія Цивільного, Кримінального, Кримінально-процесуального, Цивільно-процесуального, Навігаційного кодексів. Значна сфера відносин регулюється законами про банки, шлюб, авторське право, охорону громадського порядку, судоустрій та ін.

До джерел права Голландії, як правило, відносять: Конституцію, конституційний договір, закони, міжнародні договори, підзаконні акти, правові звичаї. Проте, у юридичній літературі існує і більш широке розуміння джерел голландського міжнародного договору, право Європейського Союзу, Статут королівства Нідерланди (1954 р.), Конституція 1815 р. (зі змінами), закони королівства, звичайні закони, акти уряду (в порядку делегованого законодавства), королівські декрети, правила парламентської процедури, постанови міністрів, рекомендації консультативних органів; підзаконні акти провінцій та муніципалітетів; підзаконні акти органів управління водними ресурсами; квазі-законодавство; конвенційні угоди, створені на основі прецедентного права; судові прецеденти, що інтерпретують Конституційні законодавчі акти та міжнародні

договори; загальні правові принципи; постанови консультативних органів (Державної Ради); звичаєве право; правова доктрина та ін. [96, с. 22-23].

Конституція Королівства Нідерландів хоча і не містить переліку джерел права, проте містить низку положень про міжнародні договори (ст. 73), акти парламенту (ст. 81), укази короля (ст. 89), нормативні акти рад провінцій та муніципалітетів. На особливу увагу заслуговує ст. 107 Конституції Нідерландів, яка передбачає, що цивільне право, кримінальне право, цивільний та кримінальний процес регламентуються актами парламенту, прийнятими у формі загальних кодексів; загальні правила адміністративного права встановлюються актами парламенту [258, с. 630].

У системі джерел права існує значна частина кодексів: цивільний, кримінальний, кримінально-процесуальний, цивільно-процесуальний та ін., але значна частина суспільних відносин регулюються законами про: заробітну плату, поліцію, адвокатів, судову організацію, адміністративну юрисдикцію з питань бізнесу, податків, апеляції, загальне адміністративне право тощо.

Основними джерелами права Португалії є Конституція Португалії, закони, міжнародні договори, підзаконні акти.

Конституція Республіки Португалія передбачає дію міжнародних договорів (ст. 8), законів, декретів – законів, обласних законодавчих декретів, регламентарних актів (ст. 112). Конституція Португалії передбачає і форму актів: конституційний закон, органічний закон, закон, резолюція, постанова (ст. 166) [258, с. 748-836]. Окрема глава «Джерела права» Цивільного кодексу безпосередніми джерелами права називає закони та корпоративні норми, а також визначає можливість використання звичаїв та судових рішень [261, с. 227-229].

Система джерел права Португалії включає кодекси: Цивільний, Кримінальний, Цивільний процесуальний; Кримінальний процесуальний, торговий, адміністративний, Кодекс нотаріату та ін., а також закони: про

працю, національні екологічні заповідники, відповідальність за адміністративні правопорушення та ін.

До системи джерел права відносять Конституцію, закони, ратифіковані міжнародні договори, колективні договори, розпорядження, постанови, накази, акти місцевого права.

Унікальною у цьому відношенні є Конституція Республіки Польщі, яка містить розділ III «Джерела права». Законодавець до джерел загального права Республіки Польща відносить Конституцію, закони, ратифіковані міжнародні договори, а також розпорядження на території діяльності органів, які встановлювали його – це акти місцевого права [258, с. 700-701].

Спірними у юридичній літературі залишаються питання про визнання звичаїв, судової практики та правової доктрини джерелами права.

Система джерел права Польщі включає і кодекси: Цивільний, Кримінальний, Кримінально-виконавчий, трудовий, кримінально-процесуальний, Кодекс про проступки, Кодекс про комерційні компанії, а також закони: про авторські та суміжні права, профспілки, фінансові злочини, вирішення колективних трудових спорів та ін.

До системи джерел права Болгарії відносяться: Конституція, закони, міжнародні договори, підзаконні акти, судова практика. Конституція Болгарії передбачає, що Конституція – це вищий закон (ст. 5), міжнародні договори є частиною внутрішнього права країни [257, с. 394-395]; Народні Збори приймають загальнообов'язкові закони та рішення (ст. 86); Президент видає укази (ст. 102), Рада Міністрів приймає постанови (ст. 114), міністри видають положення та правила (ст. 115) тощо [257, с. 408-414].

До системи джерел права Болгарії входять кодекси: трудовий, сімейний, кримінальний, цивільно-процесуальний, кримінально-процесуальний, а також закони: про власність, кооперативи, спадкування, судову систему, адвокатуру, адміністративну процедуру, вирішення колективних трудових спорів та ін.

До системи джерел права Чехії відносять: Конституцію, Хартію основних прав та свобод, закони, міжнародні договори, підзаконні акти. Конституція Чехії передбачає дію Конституції, Хартії, законів, конституційних законів (ст. 9), міжнародних договорів (ст. 10), постанов Уряду (ст. 78), правові акти міністерств, інших адміністративних установ, органів територіального управління (ст. 79) та ін. [259, с. 500-513].

Система джерел права включає кодекси: цивільний, господарський, трудовий, кримінальний, кримінально-процесуальний та кодекс міжнародної торгівлі, а також закони про захист миру, періодичну пресу, кримінальні проступки та ін.

До системи джерел права Естонії відносять: Конституцію, закони, міжнародні договори, підзаконні акти. Конституція Естонії передбачає, що Державні збори приймають закони та постанови (ст. 65).

Конституція Естонії містить низку положень, в яких визначаються основні джерела національного права: Конституція, закони (ст. 65), постанови Державних зборів, укази Президента Республіки (ст. 79), постанови та розпорядження Уряду (ст. 87), розпорядження та накази міністра (ст. 94).

Водночас, ст. 109 Конституції Естонії передбачає, що якщо Державні Збори не можуть зібратися, то Президент Республіки у випадку невідкладної державної необхідності може видавати укази, що мають силу закону [259, с. 736].

Низка кодексів є частиною системи джерел права Естонії, зокрема, це Цивільний, Житловий, Комерційний, Кримінальний, Кримінально-процесуальний, Цивільно-процесуальний, Адміністративний процесуальний кодекси, кодекси торгівельного мореплавства, про адміністративні правопорушення, про апеляційне та касаційне судочинство у кримінальних справах, про виконання провадження та ін. Значна система суспільних відносин регулюється законами: про банки, ринок цінних паперів,

конкуренцію, інвестиційні фонди, громадянство, суди, адвокатуру, прокуратуру та ін.

Система джерел права Литви спрямована за таким ієрархічним принципом: Конституція, міжнародні договори, закони (конституційні та звичайні), інші акти Парламенту, декрети Президента Республіки, постанови Уряду, розпорядження Прем'єр-міністра, накази та інші акти міністрів, міністерств, акти представницький та виконавчих органів місцевого самоврядування.

Конституція Литви передбачає, що Сейм приймає закони (ст. 67), Президент Республіки видає акти – декрети (ст. 85), уряд приймає постанови (ст. 95) [258, с. 332-362].

Складовою системи джерел права Литовської Республіки є кодекси: цивільний, кримінальний, кримінальний процесуальний та ін. Але значне коло суспільних законів регулюються законами: про конкуренцію, страхування, прокуратуру, адвокатуру, суди, торгове судноплавство, підприємства, Конституційний суд та ін.

Отже, серед проаналізованих європейських конституцій континентального права лише Конституція Польщі містить розділ «Джерела права» (ст. 87-94), який визначає основні джерела права Республіки Польщі.

Аналіз цих конституцій дозволяє зробити висновок, що більшість із них визначає види джерел права, зокрема нормативно-правових актів, їх ієрархію та предметні сфери регулювання, у федеративних державах – структурні зв'язки. У конституціях визначено і співвідношення міжнародного та національного права, або ж місце міжнародних договорів у національних правових системах чи механізм забезпечення прав людини.

Необхідно також зазначити, що значна частина європейських конституцій формувалася у той період розвитку континентального права, коли національним правовим системам, як правило, був притаманний високий ступінь формалізації.

У сучасних умовах хоча і спостерігається розформалізованість систем джерел континентального права за рахунок їх урізноманітності, проте і дотепер, як видно із вищенаведеного аналізу, закон відіграє провідну роль у системі джерел права.

Таким чином, можна констатувати, що сучасним системам джерел континентального права притаманні такі характерні ознаки: поділ їх на первинні (нормативно-правові акти, нормативно-правові договори, загальні принципи права) та вторинні (правовий звичай, судова практика, правова доктрина) джерела права; ієрархічність у системі нормативно-правових актів: Конституція, закони, підзаконні акти; провідні роль закону та особливе (основне) місце Конституції в ієрархії не лише нормативно-правових актів, а й джерел права в цілому; наявність значної кількості кодексів.

Разом з тим, дослідники правових систем континентального права зазначають, що незважаючи на спільні правові системи цієї групи, вони наділені значними специфічними ознаками.

Так, зокрема, Р. Леже зазначав, що джерела німецького та французького права, не дивлячись на подібні ознаки, наділені яскравими особливостями, які відрізняють їх одне від одного і, можливо, навіть посилюються в останні десятиліття [79, с. 60].

Проте, у юридичній літературі зазначається, що під впливом глобалізації та інтеграції спостерігається не лише внутрішньотипове зближення правових систем, але і між різними типами правових систем. Зокрема, таке зближення спостерігається між правовими системами континентального та загального права. Цьому сприяє входження держав до європейських міждержавних об'єднань (наприклад, Ради Європи чи Європейського Союзу), правова уніфікація у їх межах.

Водночас, у національних правових системах континентального права спостерігається збільшення питомої ваги міжнародних договорів; уподібнення правового регулювання під впливом міжнародних правових стандартів; більш витребованою є судова практика, прецедентні рішення

вищих судів. Отже, система джерел континентального права стає більш урізноманітненою, і у сучасних умовах потребує реструктуризації (особливо під впливом європейських правових стандартів) та створення механізму взаємодії, який би забезпечував збалансованість системи за нових умов.

3.2. Механізм взаємодії джерел національного права

Для належного функціонування системи джерел континентального права завжди важливою вважалася формалізація відповідної моделі взаємодії чинних джерел права у конституції чи спеціальних законах.

Аналіз європейських конституцій дозволяє виявити основні параметри такої взаємодії у низці правових систем континентального права.

Так, ст. 10 Конституції Австрії (Федерального конституційного закону) передбачає перелік питань, які відносяться до відання Федерації як законодавство, так і виконавча діяльність: Федеральна конституція, юрисдикція з конституційних питань; зовнішні зносини; в'їзд та виїзд з території Федерації, федеральні фінанси; цивільне право; підтримання громадянського порядку та безпеки; залізничний транспорт; водне право; трудове право; охорона здоров'я; федеральна поліція; військова справа; вибори до Європарламенту та ін. [257, с. 29-30]. Стаття містить вичерпний перелік сфер правового регулювання у межах Федерації. Водночас п. 2 ст. 10 передбачає, що з деяких питань федеральні закони можуть передавати у законодавчу компетенцію земель видання конкретизуючих постанов до чітко визначених окремих положень.

А ст. 11 Конституції Австрії передбачає, що до відання Федерації відноситься законодавство, а до відання земель – виконавча діяльність з питань громадянства; дорожня поліція; внутрішнє судноплавство тощо [257, с. 30-31]. У пунктах 2-9 ст. 11 передбачені зв'язки між федеральними законами та постановами про виконання.

Водночас ст. 12 Конституції Австрії передбачає, що до відання Федерації відносяться встановлення загальних принципів законодавства, а до відання земель – видання конкретизуючих законів та виконавча діяльність з питань: демографічної політики, лікувальних закладів, соціального забезпечення, земельні реформи, трудове право та захист прав робітників і службовців, сільського та міського господарства тощо [257, с. 32-33]. В той

же час, у п. 4 ст. 12 зазначається, що у федеральних законах мають бути чітко зазначені законодавчі принципи та принципові положення.

Ідентичні положення щодо сфер регулювання та компетенції суб'єктів містяться і у статтях 13, 14, 14а. Розмежування сфер регулювання здійснюється на підставі ст. 15, яка передбачає, що якщо будь-яке питання відповідно до Федеральної Конституції не віднесено до компетенції Федерації у галузі законодавства чи виконавчої діяльності, то воно відноситься до компетенції земель. Ця стаття визначає основні параметри взаємодії федерального законодавства та законодавства земель; допускає прийняття законів, що узгоджують компетенцію Федерації та земель, а ст. 15а передбачає, що Федерація та землі можуть укласти угоди з питань компетенції. Щодо інших нормативно-правових актів, Конституція (ст. 18) передбачає можливість видавання постанов органами управління (у межах своєї компетенції), звертаючи увагу на те, що державне управління здійснюється на підставі законів. У межах ст. 21 Конституції визначається питання, що відносяться до відання земель (у законодавчій та виконавчій сферах) [257, с. 41-42]. Конституція Австрії (ст. 44) передбачає процедуру прийняття конституційних законів [257, с. 53]. Питання про законність державних договорів, законів, постанов може вирішувати Конституційний суд (ст. 89 Конституції). Конституція вирішує питання про форму конституцій земель (конституційний закон) та порядок його прийняття і зміни (ст. 99 Конституції), про рішення Адміністративного суду щодо протиправності актів органів управління (ст. 130, 131), про вирішення питання Конституційним судом щодо віднесення законодавчого акту до компетенції Федерації чи земель (ст. 138 Конституції). В той же час, ст. 139, 140 визначають компетенцію Конституційного суду щодо розгляду справ про протиправність законів та постанов [257, с. 99-102].

Конституція Бельгії визначає перелік питань, з яких приймаються закони спільно королем та Палатою представників (ст. 74); з питань щодо яких Палата представників та Сенат компетентні на основі рівності (ст. 77)

[257, с. 353-354], а ст. 127, 128 та ст. 130 передбачають перелік питань, що регулюються декретами Рад Французького та Фламандського, а також німецькомовного співтовариства. Це декрети мають силу закону у межах території цих співтовариства [257, с. 363-364].

Закони, що приймаються регіональними представницькими органами у межах регламентарної компетенції (ст. 39 Конституції) визначають силу норм, які приймаються органами, діяльність яких визначається такими законами [257, с.365]. В той же час, ст. 141 Конституції передбачає, що закон встановлює процедуру, яка спрямована на попередження конфліктів між законами, декретами та нормами, що встановлюються органами у межах регламентарної компетенції, а також між декретами і цими нормами [257, с. 366]. Глава V містить розділи, два з яких присвячені питанням розв'язання конфліктів: Розділ I “Про попередження конфліктів у сфері компетенції” та Розділ III “Про попередження та врегулювання конфліктів інтересів” [257, с. 366-367].

Важливими є також положення ст. 188 Конституції, яка передбачає, що з дня набрання чинності конституцією будь-які закони, декрети, постанови та регламенти, що їй суперечать будуть відмінені.

Аналіз Конституції Болгарії свідчить про використання принципу ієрархічності у системі нормативно-правових актів. Так, ст. 5 Конституції передбачає, що Конституція – вищий закон, а інші закони не можуть їй суперечити [257, с. 394]. Щодо глави другої “Основні права та обов’язки громадян”, конституція передбачає, що основні права та свободи визначаються чи гарантуються законом [257, с. 398-404]. У ст. 84 визначається компетенція народних зборів, а відтак, предмет законодавчого регулювання, адже Народні збори приймають закони [257, с. 407], але крім цього, ще й рішення, декларації та звернення; закони та рішення мають загальнообов’язковий характер (ст. 86 Конституції). У ст. 98 Конституції визначається компетенція Президента Республіки та предмет регулювання, а у ст. 105, 106 повноваження Ради Міністрів. Ст. 114 Конституції передбачає,

що на підставі та для виконання законів Рада Міністрів приймає постанови, розпорядження та рішення [257, с. 413], а ст. 107 передбачає, що Рада Міністрів відмінює акти міністрів, що не відповідають закону. Необхідно зазначити, що предмет правового регулювання є досить вузьким.

Важлива роль у підтриманні зв'язків у системі джерел права відводиться судовим органам. Так, ст. 120 Конституції передбачає, що суди здійснюють контроль за законністю актів [257, с. 414], а ст. 125 передбачає, що Верховний адміністративний суд виносить рішення по спрах про законність актів Ради міністрів та міністрів, а також інших актів, вказаних у законі [257, с. 415].

Водночас і прокуратура згідно з Конституцією повинна приймати відповідні дії для відміни актів, що не відповідають закону (ст. 127 Конституції). Крім цього, ст. 149 передбачає, що Конституційний суд виносить рішення щодо конституційності законів та інших актів Народних зборів, а також актів Президента; а ст. 150 Конституції визначає, що якщо встановлена невідповідність між законом та Конституцією, Верховний касаційний суд чи Верховний адміністративний суд призупиняє провадження по справі та вносить питання у Конституційний суд [257, с. 419].

Основний закон Федерації Республіки Німеччини передбачає, що федеральне право має переваги перед правом земель (ст. 31), а ст. 73 Конституції визначає виключну законодавчу компетенцію з таких питань: громадянство, зовнішні відносини, повітряне сполучення, теплокомунікації, співробітництво Федерації та земель у сфері охорони Конституції [257, с. 600-601].

А ст. 74 Конституції ФРН передбачає конкуруючу законодавчу компетенцію у сфері : цивільного, кримінального права, судоустрою, адвокатури, нотаріату, актів громадянського стану, державного соціального забезпечення, трудового права, господарського права тощо [257, с. 601-603].

Водночас Конституція передбачає, що землі мають право на законодавчу діяльність у сферах не наданих Основним законом законодавчих

повноважень Федерації; розмежування компетенції Федерації та земель визначається Конституцією ФРН про виключну та конкуруючу компетенцію [257, с. 600].

А ст. 79 Конституції визначає, що Основний закон може бути змінений тільки законом, який спеціально змінює чи доповнює текст Основного закону [257, с. 605].

Конституція Іспанії гарантує принцип законності, ієрархію нормативних актів, їх обов'язкову публікацію, відсутність зворотної сили норм, що передбачають покарання чи обмежують індивідуальні права [258, с. 52].

У межах глави другої “Права та свободи” визначаються права та свободи, які регулюються законом [258, с. 53-58]. Зокрема ст. 37 Конституції передбачає, що закон забезпечує вирішення трудових спорів між представниками працівників та підприємцями та правову силу їхніх угод [258, с. 58].

Глава друга Конституції Іспанії “Про розробку законів” передбачає, що органічні закони регулюють суспільні відносини у сфері основних прав та свобод; виборчих відносин; ними вводяться у дію статuti автономних спільнот, до них відносяться також інші закони, що передбачені Конституцією [258, с. 68].

Крім цього, у Конституції визначається, що делегування законодавчих повноважень здійснюється базовим законом щодо створення тексту, або ж органічним законом, якщо об'єднує декілька текстів в один [258, с. 68]. Законодавчі повноваження передаються лише уряду, але у визначеній формі, на визначений предмет та з вказівкою на термін дії. Базові закони чітко визначають мету та обсяг переданих законодавчих повноважень, а також принципи та критерії, яких необхідно дотримуватися при їх здійсненні. Крім цього, при переопрацюванні законодавчих текстів встановлюються межі нормотворення відповідно до законодавчих повноважень та з вказівкою на переопрацювання кожного тексту чи узгодження деяких. Якщо за

невідкладних чи надзвичайних обставин видаються тимчасові законодавчі акти (декрети – закони), то вони не повинні зачіпати систему основних інститутів держави, прав, обов’язків та свобод громадян; порядок діяльності автономних спільнот; всезагальне виборче право [258, с.68-69].

Водночас ст. 148 Конституції передбачає предмет регулювання у межах автономних спільнот, а ст. 149 – виключну компетенцію та предмет регулювання держави. При цьому, зазначається, що у випадку виникнення спорів, державні норми мають переваги над нормами автономних спільнот у межах предметів, що не відносяться до виключної компетенції автономних спільнот [258, с. 83-85].

Згідно ст. 161 Конституції Іспанії Конституційний суд розглядає заяви про неконституційність законів та нормативних актів, що мають силу законів [258, с. 89].

Конституція Італії передбачає, які питання регулюються законами, особливо у частині I “Права та обов’язки громадян”. Водночас Частина II Конституції містить розділ II “Укладення законів”, яка передбачає порядок створення законів, зокрема щодо декретів уряду, які можуть мати силу звичайного закону [258, с. 115-116]. Конституція (ст. 113) передбачає можливість захисту прав та законних інтересів в органах загальної чи адміністративної юстиції по відношенню до актів державної адміністрації [258, с. 123].

Згідно ст. 117 Конституції Італії у межах основних принципів, встановлених законами, області мають право приймати законодавчі акти, відповідно до предмету регулювання, передбаченого цією статтею та визначеного конституційними законами, якщо вони не суперечать національним інтересам та інтересам інших областей [258, с. 124]. Законодавчі функції здійснює обласна рада. Кожна обласна рада має статут. Питання про законотворчість обласних органів вирішує Конституційний суд (ст.127), а контроль за законністю актів провінцій, комун та інших місцевих установ здійснює установчий законодавчий обласний орган [258, с.127].

Згідно ст. 134 Конституційний суд виносить рішення по спорах про конституційність законів та актів держави і областей, що мають силу закону [258, с.128]. Для законів, що вносять зміни до Конституції та інших конституційних законів встановлюються більш жорстка процедура [258, с. 129].

Конституція Литви, в ієрархії нормативно-правових актів визначає верховенство Конституції. Так, ст. 7 передбачає недійсність закону чи будь-кого іншого акту, що суперечить Конституції [258, с. 333].

Конституція визначає повноваження та предмет регулювання Сейму (ст. 67); Президента (ст. 84); уряду (ст. 94). Конституція визначає, що Конституційний суд приймає рішення про відповідність законів та інших актів Сейму Конституції; актів Президента Республіки та Уряду – Конституції та законам [258, с. 352]. Згідно ст.110 Конституції у випадках, коли закон чи інший правовий акт суперечить Конституції, суддя зупиняє розгляд справи та звертається до Конституційного суду щодо рішення про відповідність цього закону чи іншого правового акту Конституції [258, с. 354].

Конституція Нідерландів містить главу п'яту “Законодавство та державне управління”, яка визначає процедуру створення актів парламенту та інших нормативних актів. Так, ст. 8 передбачає, що акти парламенту приймаються спільно урядом та Генеральними штатами [258, с. 626], а ст. 89 передбачає, що загальні адміністративні акти встановлюються указом Короля [258, с. 627]. Водночас, ст. 107 Конституції визначає, що цивільне і кримінальне право; цивільний і кримінальний процес регламентуються Актами парламенту, що приймаються у формі загальних кодексів; окремими Актами парламенту можуть бути регламентовані норми, що не кодифіковані в установленому вище порядку; загальні правила адміністративного права встановлюються Актом парламенту [258, с. 630]. Конституційність Актів парламенту не підлягає контролю з боку судів [258, с.632].

В той же час, Конституція Нідерландів передбачає, що рішення органів провінцій та муніципалітетів можуть бути відмінені лише указом короля і тільки у випадках, якщо суперечать закону чи суспільним інтересам [258, с. 634].

У юридичній літературі висловлюється думка, що законодавець зв'язаний Конституцією Нідерландів, яка має відповідати Статуту Королівства. Закони Королівства Нідерланди мають верховенство над законами прийнятими Генеральними штатами та Урядом Нідерландів, а також законами, що прийняті парламентами Нідерландських Антіл та Аруби. Пріоритет законів визначається у Законі “Про загальні положення щодо законодавства” [96, с. 27].

Конституція Республіки Польща визнає верховенство Конституції (ст. 8). Вона передбачає також можливість укладення колективних трудових договорів чи інших угод (ст. 59) [258, с. 687, 695]. А статті 92, 93, 94 Конституції передбачають, що розпорядження, що приймаються органами (зокрема, Президентом Республіки), вказаними в Конституції та постанови Ради Міністрів, накази Голови Ради Міністрів та міністри видаються лише на підставі законів; ідентично видаються і акти органів територіального самоуправління та місцеві органи урядової адміністрації [258, с. 701]. Конституція Польщі містить перелік повноважень Президента Республіки (ст. 144), Ради Міністрів (ст. 146) [258, с. 711-712, 713].

Згідно ст. 188 Конституційний трибунал вирішує справи про відповідність законів Конституції, про відповідність Конституції та законам актів, що видаються центральними органами влади [с. 720], а Вищий Адміністративний суд здійснює контроль за судовими рішеннями про відповідність законам постанов органів територіального самоуправління та нормативних актів місцевих органів урядової адміністрації [258, с. 719].

Конституція Португальської Республіки передбачає, що держава підпорядковується Конституції (ст. 3), а юридична сила законів та інших актів держави, автономних областей, місцевих органів влади та інших

публічно-владних установ залежить від їх відповідності Конституції [258, с.748-749]. Поряд з цим, ст. 5 Конституції передбачає порядок укладення та здійснення колективних договорів.

А ст. 112 “Нормативні акти” визначає перелік законодавчих актів: закони, декрети-закони та обласні законодавчі акти та визначає їх ієрархію. Так, закони та декрети-закони мають однакову юридичну силу (хоча в деяких випадках декрети-закони можуть підпорядковуватися законам); вищою юридичною силою, крім органічних законів наділяються закони, які приймаються більшістю у 2/3 парламентарів, а також закони, які необхідні для прийняття інших законів або яким інші закони мають відповідати; обласні законодавчі декрети повинні відповідати основоположним принципам загальних законів Республіки; регламентарні акти уряду повинні містити вказівку на закони, які вони регламентують, а включення декретів спільнот у внутрішній порядок здійснюється у формі закону чи декрету-закону [258, с. 781-782]. Предмети правового регулювання визначаються через глави про компетенцію: Президента, Державної ради, Асамблеї Республіки, уряду. Так, ст. 164 передбачає, що Асамблея Республіки має виключну компетенцію у прийнятті законів щодо виборів у державні органи, референдумів, питань оборони, режиму інформаційної системи Республіки тощо[258, с.797], а ст. 165 визначає перелік повноважень, які Асамблея передає Уряду. Конституція визначає і форми актів, які мають відповідати предметам регулювання. Конституція визначає і предмет регулювання та компетенцію уряду, а також обласних законодавчих асамблей. До законодавчої компетенції Уряду (ст. 198) входить: прийняття законів за предметом регулювання Асамблеї, декретів-законів передано до компетенції Уряду Асамблеї, декретів-законів, що впливають на розвиток принципів та загальних підстав юридичного режиму, передбаченого у законах [258, с. 808]. Конституційність чи неконституційність норм визначається Конституційним судом [258, с. 829-833].

Конституція Російської Федерації передбачає верховенство Конституції та федеральних законів на всій території РФ, а ст. 15 визначає, що Конституція Російської Федерації має вищу юридичну силу, пряму дію та застосовується на всій території Російської Федерації; закони та інші правові акти не повинні суперечити Конституції [259, с. 19, 21].

Водночас, Конституція Російської Федерації визначає предмет регулювання Федерації (ст. 71) та спільні предмети регулювання Федерації та суб'єктів Російської Федерації (ст. 72); компетенцію Президента Російської Федерації (ст. 102) та Державної думи (ст. 103), уряду Російської Федерації (ст. 114). У межах предмету регулювання Федерації приймалися конституційні закони та федеральні закони, по спільному предмету регулювання Федерації та суб'єктів Російської Федерації приймаються федеральні закони і відповідно до них, закони та інші нормативні правові акти суб'єктів Російської Федерації; федеральні закони не повинні суперечити федеральним конституційним законам (ст. 76). Закони та інші нормативні правові акти суб'єктів Російської Федерації не повинні суперечити федеральним законам, а у випадку суперечностей – діє федеральний закон. У випадку суперечності між федеральними законами та нормативно-правовими актами суб'єктів Федерації (республіки, краю та ін.) у межах власної компетенції – діє нормативно-правовий акт суб'єктів Російської Федерації [259, с. 33-34].

У ст. 90 визначається, що укази та розпорядження Президента Російської Федерації не повинні суперечити Конституції Російської Федерації та федеральним законам [с. 37], а ст. 115 Конституції передбачає, що постанови та розпорядження Уряду РФ видається на підставі та для виконання Конституції РФ, федеральних законів, нормативних указів Президента, а у разі їх суперечностей з ними можуть бути відмінені Президентом РФ [259, с. 44]. Конституційний суд Російської Федерації вирішує справи на відповідність Конституції РФ: федеральних законів, нормативних актів Президента РФ, Ради Федерації, Державної Думи, Уряду

РФ, конституцій республік, статутів, законів та інших нормативних актів суб'єктів Російської Федерації та ін. [259, с. 46].

Відповідно до Конституції Франції встановлювалися сфери законодавчого регулювання: громадянство, порядок виборів, з питань визначення злочинів, деліктів та відповідальності за них тощо. В той же час, закон визначає основні принципи: загальні організації нації, борони, освіти, трудового права та ін. [259, с 148].

Поза сферою законодавчого регулювання, приймаються регламентарні акти. Конституція визначає порядок прийняття органічних законів, фінансових законів.

Конституція Чехії передбачає, що доповнення та зміни до неї мають здійснюватися тільки конституційними законами [259, с. 501]. У Конституції Чехії визначається компетенція Президента Республіки та предмет регулювання (ст. 62, 63) [259, с.509-510].

Рішення про відміну законів, які суперечать конституційному закону, інших правових актів, які суперечать конституційному закону чи звичайному закону [259, с. 514].

Конституція Швейцарської Конфедерації визначає, що основою та межами державних дій є право. Завдання Союзу виконується на підставі Союзної Конституції, а кантони, відповідної до неї, беруть участь у формуванні волі Союзу, особливо правотворчості [259, с. 543-544]. В той же час ст. 49 Конституції передбачає пріоритет союзного права перед кантональним, а ст. 51 визначає місце у системі конституцій кантонів.

Кантони можуть укладати договори між собою, які не повинні суперечити праву та інтересам Союзу та інших кантонів.

У Конституції розмежовується компетенція Союзу та кантонів. Так, цивільне законодавство - це компетенція Союзу, а організація судів, судочинство та правосуддя з цивільних прав – компетенція кантонів [259, с. 560]. Найбільш важливі правотворчі положення видаються у формі союзного

закону: здійснення політичних прав; обмеження конституційних прав; організація та процедура союзних влад та ін. [259, с. 567-568].

Згідно зі ст. 186 Союзна Рада контролює дотримання союзного права кантональних конституцій та договорів [259, с. 571].

Конституція Естонської Республіки визначає, що державна влада здійснюється тільки на основі Конституції та узгоджених з нею законів (ст. 3), а суд визнає закони та інші правові акти такими, що не відповідають Конституції або суперечать їй [259, с. 715, 717]. Конституція визначає компетенцію парламенту (ст. 65), Президента Республіки (ст. 77), Уряду (ст. 87). Стаття 102 передбачає, що закони Естонської Республіки приймаються відповідно до Конституції, а ст. 104 – перелік законів, які приймаються лише більшістю Державних Зборів (Закон про громадянство, реформи, вибори, судоустрій та ін.) [259, с. 734-735]. Конституція Естонії містить положення про канцлера юстиції, який здійснює нагляд за відповідністю правових актів законодавчої, виконавчої влади та місцевого самоуправління Конституції та законів, а один раз в рік подає Державним Зборам огляд про це [259, с. 740-741].

Аналіз конституцій європейських країн континентального права дозволяє зробити висновок, що більшість із них визначає види джерел права, зокрема нормативно-правових актів, їх ієрархію та предметні сфери функціонування, у федеративних державах – структурні зв'язки.

3.3. Механізм взаємодії джерел міжнародного та національного права

Сучасний етап розвитку правових систем континентального права характеризується їх трансформацією, зростанням питомої ваги міжнародних договорів, що потребує визначення їх місця у національній системі джерел права, визначення основних принципів взаємодії джерел міжнародного та національного права. У європейських конституціях по-різному визначається взаємодія або ж співвідношення джерел міжнародного та національного права.

Так, у ст. 9 Конституції Австрії зазначається, що загальновизнані норми міжнародного права діють як складова частина федерального права. Крім цього, Конституція передбачає в установленому порядку можливість передачі окремих суверенних прав Федерації міжнародних установ та їх органів, а діяльність органів іноземних держав в межах країни, як і діяльність австрійських органів за межами держави, можуть бути врегульована у межах міжнародного права [257, с. 27-28]. Справи про протиправність державних договорів розглядає Конституційний суд. Згідно ст. 34 Конституції здійснення певних повноважень може бути покладено договором чи законом на установу з міжнародного публічного права [257, с. 346]. Частина IV Конституції “Про міжнародні відносини” містить положення про порядок укладення міжнародних договорів. Зокрема ст. 167 передбачає, що король керує міжнародними відносинами незалежно від компетенції спільнот та регіонів щодо регіональних міжнародних співтовариства, що включає укладення договорів з питань, які входять до їх компетенції згідно із Конституцією або на підставі останньої [257, с. 373-374].

А ст. 5 Конституції Болгарії передбачає, що міжнародні договори, ратифіковані у конституційному порядку є частиною внутрішнього права країни і мають переваги щодо норм внутрішнього законодавства, яке їм суперечить [257, с. 395]. У ст. 85 визначаються параметри міжнародних договорів, які ратифікують чи денонсують народними зборами, а також

зазначається, що зміни до цих договорів можуть вноситися у відповідності із ними ж та загальновизнаними нормами міжнародного права.

В той же час, укладенню міжнародних договорів, які потребують внесення змін до Конституції, мають передувати прийняття цих змін.

Згідно ст. 149 Конституційний суд виносить рішення про відповідність укладених Республікою Болгарія міжнародних договорів Конституції до ратифікації, а також про відповідність законів загальновизнаним нормам міжнародного та міжнаціонального договорам, в яких Болгарія є стороною [257, с. 419].

Конституція ФРН передбачає, що норми міжнародного права є складовою частиною федерального права. Вони мають перевагу перед законом та є підставою для виникнення прав і обов'язків для осіб, що проживають на території Федерації (ст. 25).

Глава третя Конституції Іспанії “Про міжнародні договори” містить положення про види договорів, на які потрібна попередня згода Генеральних кортесів (ст. 94). Щодо інших договорів, то про їх укладення повідомляється Конгрес та Сенат [258, с. 71].

Укладення договорів, що не суперечать Конституції, якими передається повноваження міжнародним органам чи установам здійснення у формі органічного закону (ст. 92).

Крім цього, якщо укладаються міжнародні договори, положення, яких суперечать Конституції, це потребує перегляду Конституції. Висновок про таку суперечність дає Конституційний суд [258, с. 71].

У ст. 96 Конституції фіксується положення про те, що міжнародні договори, укладені відповідно до встановлених вимог, після їх публікації стають складовою частиною внутрішнього законодавства [258, с.71]. Ці договори можуть бути змінені чи відмінені лише у порядку встановленому у самих договорах чи відповідно до загальновизнаних норм міжнародного права.

Конституція Італії встановлює, що правопорядок Італії узгоджується із загальновизнаними нормами міжнародного права [258, с.105].

У ст. 80 Конституції зазначається, що палати у законодавчому порядку санкціонують ратифікацію міжнародних договорів політичного характеру, а також договорів, що передбачають арбітражне та судове врегулювання або таких, що передбачає територіальні зміни, фінансові зобов'язання чи зміну законів [258, с. 117].

Згідно Конституції Литовської Республіки Сейм ратифікує та денонсує міжнародні договори Литовської Республіки, а Конституційний суд приймає рішення про відповідність міжнародних договорів конституції [258, с. 344, 353].

Водночас, ст. 138 Конституція передбачає, що міжнародні договори, ратифіковані Сеймом Литовської Республіки є складовою частиною правової системи Литовської Республіки [258, с. 359]. Крім цього, у конституційних положеннях зазначається, що Литовська Республіка при здійсненні зовнішньої політики керується загальновизнаними принципами та нормами міжнародного права, приймає участь у створенні міжнародного порядку, що заснований на праві та правосудді [258, с. 358].

У положеннях Конституції Нідерландів 1972 р., які є чинними поряд з Конституцією 1983 р., зазначається, що міжнародні договори з іншими державами та міжнародними організаціями укладаються королем або від імені короля. Суди не мають права виносити рішення про конституційність міжнародних договорів [258, с. 641]; зміст міжнародних договорів може вступати у суперечність із окремими положеннями Конституції, якщо цього потребує розвиток міжнародного правопорядку [258, с. 641-642].

А у ст. 91 Конституції 1983 р. зазначається, що Королівство не укладає та не денонсує міжнародні договори без попередньої згоди Генеральних штатів, а випадки, коли така згода не потрібна, визначається Актом парламенту. Крім цього, будь-яке положення міжнародного договору, що суперечить Конституції, має отримати більшість не менше 2/3 голосів

депутатів Генеральних штатів [258, с. 627]. При дотриманні цих вимог законодавчі, виконавчі, судові функції можуть бути передані міжнародним організаціям за міжнародними договорами чи відповідно до них [258, с. 628].

Водночас, ст. 93 Конституції 1983 р. передбачає, що діючі положення законів не застосовується, якщо їх положення суперечать загальнонормативним положенням міжнародних договорів та актів міжнародних організацій [258, с. 628], а ст. 90 фіксує положення про те, що уряд має сприяти розвитку міжнародного правопорядку [258, с. 627]. Крім цього, ст. 120 Конституції 1983 р. визначає, що конституційність Актів парламенту та договорів не підлягає контролю з боку судів [258, с. 632].

У розділі III Конституції Республіки Польща “Джерела права” зазначається, що міжнародні договори, ратифіковані за попередньою згодою, що фіксується законів, публікується в порядку, який визначений для законів. Разом з тим, принцип опублікування інших міжнародних договорів визначається законом [258, с.700]. Перелік договорів, які потребують попередньої згоди визначаються у ст. 89 Конституції.

Водночас, у ст. 90 Конституції зазначається, що Республіка Польща може на підставі міжнародного договору передати міжнародній організації чи міжнародному органу компетенцію органів державної влади з деяких питань(закон про згоду на ратифікацію приймає 2/3 голосів у присутності не менше половини депутатів, що передбачено законом або Сенатом більшістю 2/3 голосів у присутності не менше половини законного числа сенаторів). Згода може бути висловлена на загальнопольському референдумі [258, с. 700].

Стаття 91 Конституції передбачає, що ратифікований міжнародний договір, після його опублікування у Віснику законів Речі Посполитої Польської стають частиною правопорядку країни і застосовуються безпосередньо, оскільки його застосування не залежить від видання закону. Водночас, міжнародний договір, що ратифікований з попередньої згоди, зафіксованої у законі, має переваги перед законом, якщо цей закон не

можливо узгодити із договором. Якщо ж мова йде про міжнародний договір щодо передачі компетенції міжнародній організації він застосовується безпосередньо і має пріоритет у випадку колізії із законом [258, с. 701].

Президент Республіки ратифіковує та денонсує міжнародні договори та повідомляє про це Сейм і Сенат; він може звернутися до Конституційного Трибуналу ще до ратифікації з пропозицією розглянути питання про його відповідність Конституції [258, с. 709-710].

Конституційний трибунал вирішує справи про відповідність міжнародних договорів Конституції; законів ратифікованих міжнародним договором (з попередньої згоди, відображеної і законі); приписів права центральних державних органів міжнародним договорам (ст. 188). Кожний суд може просити до Конституційного Трибуналу винести рішення про відповідність нормативного акту ратифікованим міжнародним договорам, якщо це необхідно для вирішення справи, яка розглядається судом [258, с. 721].

У Конституції Португальської Республіки зазначається, що у міжнародних відносинах Португалії керуються принципами національної незалежності, поваги прав людини, прав народів, рівності між державами, мирного розв'язання міжнародних спорів, невтручання у внутрішні справи інших держав та співробітництва з іншими народами в інтересах свободи та прогресу всього людства [258, с. 749].

У ст. 8 Конституції зазначається, що норми та принципи загального та звичаєвого міжнародного права є складовою частиною португальського права; норми міжнародних договорів, належним чином ратифіковані, після офіційного опублікування вступають в силу і є обов'язковими для португальської держави, норми компетентних органів міжнародних організацій, в яких Португалія має членство, діють у внутрішньому праві безпосередньо, адже це зафіксовано у відповідних установлених договорах [258, с. 750].

Ратифікує міжнародні договори, які належним чином схвалені і Президент Республіки [258, с. 789]. Крім цього, у ст. 277 Конституції передбачається, що органічна чи формальна неконституційність міжнародних договорів, які ратифіковані в установленому порядку не перешкоджає застосуванню їх норм у внутрішній правовій системі Португалії; за виключенням випадків, коли їх неконституційність порушує фундаментальні положення. Президент Республіки може звернутися до Конституційного суду за попередньою оцінкою конституційності норм міжнародних договорів, які направляються йому для ратифікації чи декретів, які направляються для промульгації в якості закону чи декрету-закону або міжнародної угоди, декрет про схвалення якого направлений йому для підписання [258, с.829-830].

Згідно ст. 15 Конституції Російської Федерації загальновизнані принципи та норми міжнародного права та міжнародні договори Російської Федерації є складовою частиною її правової системи; якщо міжнародними договорами Російської Федерації встановлені інші правила, ніж передбачені законом, то застосовуються правила міжнародних договорів [259, с. 21]. Крім цього, ст. 17 фіксує положення про те, що у Російській Федерації визнаються та гарантуються права і свободи людини та громадянина відповідно до загальновизнаних принципів та норм міжнародного права і відповідно до Конституції [259, с. 21].

У розділі VI Конституції Франції “Про міжнародні договори та угоди” зазначається, що Президент Республіки ратифікує міжнародні договори, крім цього його інформують про переговори щодо укладення будь-якої міжнародної угоди, яка не підлягає ратифікації [259, с. 422]. У ст. 53 Конституції дається перелік договорів (торгівельні, фінансові, мирні та ін.), які потребують ратифікації чи схвалення лише на підставі закону [259, с. 422-423]. Крім цього, Республіка може укладати угоди з європейськими державами, які мають подібні зобов’язання у сфері права надання притулку та захисту прав людини і основних свобод і визнавати юрисдикцію

Міжнародного кримінального суду на умовах, передбачених договором 1998 р. [259, с. 423]. Якщо Конституційна рада визнає, що міжнародні договори суперечать Конституції, то дозвіл на ратифікацію чи схвалення можна давати лише після перегляду Конституції [259, с. 423].

Згідно ст. 55 Конституції Франції договори чи угоди, які ратифіковані ч схвалені в установленому порядку, з моменту їх опублікування мають силу що перевищує сили внутрішніх законів, при умові застосування такого договору іншою стороною [259, с. 423].

Відповідно до ст. 3 Конституції Чехії складовою частиною конституційної системи Чеської Республіки є Хартія основних прав та свобод [259, с. 501], а ст. 10 визначає, що ратифіковані та оприлюднені міжнародні договори про права людини та основні свободи, зобов'язання з приводу яких прийняла на себе Чеська Республіка, є безпосередньо діючими і мають переваги перед внутрішнім законодавством [259, с. 501].

У ст. 87 Конституції зазначається, що Конституційний суд приймає рішення про відміну законів, правових актів чи їх окремих положень, якщо вони суперечать міжнародному договору [259, с. 514].

У союзній конституції Швейцарської конфедерації зазначається, що Союз та кантони дотримуються міжнародного права [259, с. 538]. Згідно ст. 56 Конституції кантони, у сфері своєї компетенції можуть укладати договори з іншими державами, які не повинні суперечити праву та інтересам союзу, а також правам кантонів, кантони повинні інформувати Союз до укладення договорів [259, с. 545-546]. Крім цього, у Конституції зазначається, що союзні закони та міжнародне право застосовуються союзним судом та іншими правозастосовчими органами, а зобов'язуючі положення міжнародного права не можливо бути порушені [259, с. 572-572].

Відповідно до Конституції Естонії загальновизнані принципи та норми міжнародного права є невід'ємною частиною правової системи Естонії [259, с. 715]. Державні Збори ратифікуються та денонсують міжнародні договори, згідно зі ст. 121 Конституції [259, с. 726, 737]. У ст. 123 Конституції

зазначається, що Естонська Республіка не укладає міжнародні договори, що суперечать Конституції. Якщо закони та інші акти Естонської Республіки суперечать ратифікованим Державними Зборами міжнародним договорам, то застосовуються положення міжнародних договорів [259, с. 737-738].

Крім цього, всі проаналізовані європейські конституції континентального права містять положення (у розділах, главах, статтях) щодо прав та свобод людини і громадянина, які як правило, в цілому відповідають європейським правовим стандартам на рівні Ради Європи та інших європейських міжнародних організацій. Водночас, низка конституцій містить положення про співвідношення права Європейського Союзу та внутрішньодержавного права держав-учасниць.

Так, у положеннях розділу I Конституції Австрії визначається обрання депутатів до Європейського парламенту; про участь Австрії у призначенні членів Комісії, Судової палати та інших установ Європейського союзу здійснюється через Федеральний уряд, про здійснення заходів Євросоюзу на території Австрійської Республіки та узгодження їх із федеративними органами та органами земель; про участь Австрії у зовнішній політиці та політиці безпеки Євросоюзу [257, с. 42-46].

Згідно ст. 168 Конституції Бельгії палати інформуються про початок переговорів з метою перегляду договору про встановлення європейських співтовариств і договорів та актів, що їх доповнюють та змінюють. Вони знайомляться з проектом договору до його підписання [257, с. 374].

У розділі XV Конституції Франції “Про європейські співтовариства та Європейський Союз” зазначається, що Республіка приймає участь в європейських співтовариствах та Європейському Союзі, погоджується із передачею необхідних повноважень інститутам Європейського економічного та валютного союзу; про вибори до інституцій Євросоюзу; про проходження Національних Зборах та Сенаті актів Євросоюзу [259, с. 428-429].

Положення ст. 16 Конституції ФРН присвячені питанням про політичний притулок для осіб і з держав-учасниць Євросоюзу, що не

суперечать міжнародно-правовим договорам держав-учасниць Європейського Союзу. Ст. 28 – виборчому праву, яке узгоджується із правом Європейського Союзу [259, с. 585, 589] та іншими положеннями, що приведені у відповідність і з правом Європейського Союзу.

А цілому, більш ефективними можна вважати положення конституцій, в яких фіксується механізм взаємодії національного права та права Європейського Союзу в окремих розділах, главах, що забезпечує їх узгодженість, безколізійність.

Аналіз конституцій європейських країн континентального права дозволяє зробити висновок, що в основному у конституціях визначено співвідношення міжнародного та національного права. При цьому лише незначна кількість європейських держав створює конституційні положення про пріоритет загальновизнаних норм та принципів міжнародного права. Більшість європейських держав визнає їх або міжнародні договори складовою частиною національної системи права або законодавства. Водночас усі проаналізовані європейські конституції містять положення щодо механізмів забезпечення прав та свобод людини під кутом зору Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод 1950 року. І лише деякі із європейських конституцій фіксують положення про співвідношення національного права та права ЄС.

Означене дозволяє дійти висновку: європейські конституції не відображають повною мірою сучасний механізм взаємодії джерел континентального права, за винятком положень щодо співвідношення міжнародного та національного права, а також щодо механізму забезпечення прав людини. І це не випадково, адже значна кількість конституцій формувалася у той період розвитку континентального права, коли національні правові системи, як правило, функціонували лише за рахунок високого ступеня формалізації.

Зміни, що виклали розформалізованість системи джерел права за рахунок її урізноманітненості, потребують реструктуризації системи джерел

права та створення механізму взаємодії, який забезпечував би збалансованість системи у нових умовах. Видається, що однією з умов належного функціонування такого механізму є врахування особливостей системи джерел континентального права, а саме: 1) галузевої типологізації та типологізації публічно- та приватноправових норм; 2) ієрархічності системи нормативно-правових актів; 3) галузевої кодифікованості значної їх частини; 4) поділу нормативно-правових актів на первинні та вторинні; 5) створення нормативно-правових актів лише правотворчими суб'єктами; 6) особливої ролі законів, зокрема конституції; 7) наявності значної частини підзаконних актів; 8) наявності додаткових юридичних актів (актів застосування та тлумачення права). При цьому необхідно враховувати і такі тенденції розвитку системи джерел континентального права, як зростання питомої ваги міжнародних договорів та ролі судових прецедентів.

Необхідною умовою є й визначеність типових способів забезпечення взаємодії. Найбільш доцільним способом у межах національної системи є правотворення спеціальних компетентних суб'єктів, а також впровадження норм міжнародного права. При цьому необхідно зазначити, що форми впровадження можуть бути різними: формальною (процедурною) — коли приймається спеціальний акт, яким міжнародний договір вводиться у національну систему (наприклад, Німеччина, Австрія, Італія) [166], та автоматичною — коли приймати спеціальний акт, яким міжнародний договір вводиться у національну систему, не потрібно (наприклад, Франція, Бельгія, Нідерланди, Швейцарія, Іспанія, Португалія, Чехія, Польщі, Росія) [165, с. 208-214].

Важливими для забезпечення ефективності є й основні параметри механізму взаємодії джерел континентального права:

- принципи взаємодії; сфери та межі правового регулювання;
- суб'єкти, що забезпечують взаємодію;
- питома вага правових засобів;
- колізійно-правовий механізм.

Аналіз конституцій європейських країн континентального права дозволяє стверджувати, що положення про співвідношення міжнародного та національного права не завжди відображають місце міжнародних договорів (чи інших джерел міжнародного права) у національній системі та їх взаємозв'язки із національними джерелами права. Часто такі положення відсутні і щодо взаємозв'язків національних джерел права у межах системи.

Поява значної кількості міжнародних договорів (а це і не дивно, зважаючи на активну участь європейських держав у міжнародних організаціях, зокрема, у міжнародних міжпарламентських організаціях) [6], що охоплюють велику кількість сфер правового регулювання, супроводжується витісненням у цих сферах національних джерел права. Водночас міжнародні договори (чи інші джерела міжнародного права) мають високий ступінь абстрагованості змісту, що вимагає створення значної кількості правотлумачних та правозастосовних прецедентів. Звуження ж сфер правового регулювання, де діють національні закони, веде і до зменшення у кількості підзаконних актів, які покликані конкретизувати положення законів. Це призводить до зміни структури системи джерел права і, насамперед, структурно-функціональних зв'язків. Адже для взаємодії у межах системи джерел права обов'язковою умовою є те, що властивості одного елемента є передумовою існування іншого. А зміна форм права, в яких ці елементи об'єктивуються, веде до зміни властивостей елементів (нормативно-правових приписів), а відтак і самої взаємодії.

Забезпечити належну взаємодію у сучасний період, з урахуванням тенденцій розвитку системи джерел права, можна завдяки загальним принципам права. Вони є основними нормативними засадами, що дозволяють не лише визначати спрямованість правового регулювання в цілому а й врегульовувати відносини за наявності правових прогалин.

Аналізуючи взаємодію джерел європейського міжнародного (зокрема у межах Ради Європи) та національного (континентального) права можна звернути увагу на те, що важливими є не лише принципи, які визначають

співвідношення міжнародного та національного права, а й такі принципи, як принцип верховенства права, захисту прав людини, взаємодоповнюваності норм міжнародного права національним. Сфери правового регулювання та межі правотворення Ради Європи визначаються цілями та завданнями цієї організації, а також зовнішніми зобов'язаннями держав-учасниць. Сфери національного правового регулювання та межі правотворення визначаються конституцією і принципами права держав-учасниць. До основних правових засобів належать загальновизнані принципи міжнародного права, джерела міжнародного та національного права, акти тлумачення й застосування права. Суб'єктами, що забезпечують взаємодію, є держави-учасниці та міждержавна організація (особливо при здійсненні контрольно-захисних функцій).

Найбільш витребуваною формою узгодження нормативно-правових приписів у межах Ради Європи є гармонізація, а колізійний механізм дозволяє забезпечити засоби попередження та подолання розбіжностей.

Дещо специфічною є взаємодія права Євросоюзу та держав-учасниць. Таку взаємодію визначають принципи верховенства права та прямої дії права ЄС, а це звужує сфери національного правового регулювання та правотворення. Правові засоби Євросоюзу визнаються пріоритетними щодо національних у сферах дії права ЄС, а колізійний механізм спрощується за рахунок виявлення потенційних колізій та можливих засобів їх подолання. Колізійно-правовий механізм звужується і завдяки дії принципу верховенства права ЄС, а також використання такої форми узгодження нормативно-правових принципів, як уніфікація.

Підсумовуючи викладене, необхідно зазначити, що на даному етапі розвитку континентального права відсутній чіткий конституційно-правовий механізм взаємодії джерел права, що забезпечував би стабільність та збалансованість цих правових систем. Це пояснюється, зокрема, і суттєвими змінами у правових системах, які викликані процесами глобалізації.

Водночас видається, що формування такого механізму та фіксація його у європейських конституціях є нагальною потребою нашого часу. Для цього *І* необхідно зафіксувати в європейських конституціях положення про національну систему джерел права (перераховуючи основні види національних та міжнародних джерел, які її утворюють).

Поряд із цим необхідно врахувати і те, що у спільному правовому полі мають взаємодіяти джерела права, різні за формою та юридичною природою. А забезпечити збалансованість у такому спільному полі можна насамперед ^завдяки основним загальним принципам права, що є спільними як для міжнародної, так і національної системи. До таких можна віднести: принципи справедливості, верховенства права, захисту прав та свобод людини, взаємодоповнюваності міжнародного права національним тощо. Потрібно зважати і на звичну для правових систем континентального права галузеву типологізацію та типологізацію публічно- та приватноправових норм, також на субординаційні та координаційні зв'язки між нормативно-правовими приписами.

Механізм взаємодії має визначити *і* сфери регулювання, де більш доцільним є застосування міжнародних договорів та судових прецедентів, а також сфери, де більш прийнятним є застосування законів, які конкретизуються підзаконними актами та актами застосування права. Формою узгодження нормативно-правових приписів є гармонізація й уніфікація. Колізійно-правовий механізм має враховувати потенційні колізії та способи їх подолання.

Такий механізм взаємодії має враховувати і способи встановлення зв'язків: правотворення та впровадження норм права. Він має містити і способи підтримання зв'язків — чітке структурування системи джерел права, що забезпечує структурно-функціональні зв'язки.

Необхідно зазначити, що за умов ефективного та якісного правотворення, правильного обрання зовнішньої форми права, наявності чітких механізмів реалізації нормативно-правових приписів, системи

загальних принципів та сталих моделей уподібненого розуміння змісту норм права, створюються умови збереження зв'язків у системі. А недосконалість правотворення, колізійність та інші деформації, різнобій у розумінні змісту норм права і відсутність чітких механізмів реалізації норм права — це умови, за яких порушуються або розриваються зв'язки у системі джерел права.

Врахування параметрів механізму взаємодії та умов збереження зв'язків дозволить утворити дієву систему джерел права, яка забезпечить належне правове регулювання у будь-якій правовій системі континентального права відповідно до вимог часу.

Висновки до третього розділу

Сучасні джерела континентального права характеризуються такими особливостями: поділ на первинні (нормативно-правовий акт, нормативно-правовий договір, загальні принципи права) та вторинні (правовий звичай, судова практика, правова доктрина); закріплення у національному законодавстві переважно первинних джерел права; ієрархічність у системі нормативно-правових актів: конституції, законів, підзаконних актів; провідна ролі закону та найвище місце в ієрархії джерел права конституції; наявність значної кількості кодексів; збільшення питомої ваги міжнародних договорів; значна витребуваності прецедентних рішень вищих судів; уподібнення нормативно-правових приписів під впливом міжнародних стандартів.

Особливостями функціонування механізму взаємодії сучасних джерел національного континентального права є: діє на підставі принципу ієрархічності: конституція, закони, підзаконні акти; на конституційному рівні визначаються принципи взаємодії, сфери та межі регулювання, правові засоби, суб'єкти, що забезпечують взаємодію, частково і колізійний механізм. Водночас, відсутній чіткий механізм взаємодії джерел міжнародного та національного права, формування якого є потребою нашого часу.

Для удосконалення механізму взаємодії сучасних джерел континентального права доцільно закріпити у конституціях континентального права положень: про системи джерел права (з врахуванням джерел міжнародного права, які діють у національному правовому полі); про основні принципи, які забезпечать взаємодію джерел міжнародного та національного права (справедливості, верховенства права, захист прав і свобод людини, взаємодоповненості міжнародного права національним); про галузеву та публічно- і приватно-правову типологізацію; про основні субординаційні та координаційні зв'язки між нормативно-правовими приписами; про найбільш доцільне використання відповідних джерел права у конкретних сферах правового регулювання; про форми узгодження нормативно-правових приписів (гармонізація, уніфікація); про колізійний механізм, що

враховує потенційні колізії та способи їх подолання; про способи встановлення та підтримання зв'язків.

В той же час, у спеціальних законах (про систему джерел права) необхідно чітко зафіксувати положення: про правотворчі повноваження відповідних суб'єктів та про правотворчі процедури, а також про найбільш витребувані способи систематизації нормативно-правових приписів, про умови збереження зв'язків у системі джерел права та засоби попередження чи подолання розірваних зв'язків.

РОЗДІЛ 4

МЕХАНІЗМ ВЗАЄМОДІЇ ДЖЕРЕЛ ЗАГАЛЬНОГО ПРАВА

4.1. Особливості системи джерел загального права

Загальне право (Common Law) – це група правових систем англо-американського типу. До англійського підтипу входять правові системи Великобританії, Канади, Австралії, Нової Зеландії, а до американського – правова система США.

До загальних ознак, що є характерними для сучасних правових систем загального типу права, як правило, відносять: наявність правотворчих суб'єктів зі звуженими нормотворчими повноваженнями; відсутність чіткого розмежування правотворчої, правотлумачної та правозастосовчої діяльності; наявність нормотворчих повноважень у вищих судів; середній рівень нормативності; менш абстрактний характер норм права, які можуть корегуватися судом, переважаюча роль норм процесуального права, поділ системи права переважно за правовими інститутами, а також на право загальне, право справедливості та статутне право; наявність значної частини консолідованих актів (хоча створюються і кодекси); у системі джерел права значимість мають судові прецеденти [81, с. 126]. І хоча сучасні джерела загального права є урізноманітненою, проте судові прецеденти продовжують бути основою цієї системи.

При цьому необхідно зазначити, що правові системи англійського підтипу, а також американського – мають суттєві особливості.

Так, для англійського права характерним є наявність формалізованого прецеденту: а) рішення Палати Лордів є обов'язковим для всіх суддів; б) рішення Апеляційного суду є обов'язковим для нижчих судів і для самого Апеляційного суду; в) рішення Високого суду є обов'язковим для нижчих судів. Рішення інших судів прецеденту не створюють.

На відміну від англійського права у США є Конституція, вона має дворівневий характер системи законодавства та прецедентного права (загальнофедеральний та штатів); прецеденти (створюються Верховним Судом США та вищими судами штатів) є меншформалізованими і можуть змінюватися; функції конституційного правосуддя здійснюють Верховний Суд США чи вищі суди штатів.

Під впливом глобалізації для правових систем загального права характерною є низка тенденцій: зростання кількості міжнародних договорів та законів; урізноманітнення системи джерел права; уподібнення правового регулювання під впливом міжнародних правових стандартів; зближення із континентальним правом.

Та попри значну уніфікацію для національних правових систем характерною є відповідна специфіка, яка найбільш яскраво проявляється у системі джерел права.

До джерел права Англії відносять судові прецеденти; міжнародні договори; закони; звичаї; правові доктрини; принципи права; делеговане законодавство.

У юридичній літературі висловлюються різні підходи щодо системи джерел права Англії. Наприклад, Романов О.К. до основних джерел англійського права відносить законодавство, судові прецеденти та правові доктрини Європейського Союзу, а до додаткових джерел: звичаї, правові публікації, судові звіти, канонічне право, римське право, матеріали Правової комісії [125, с. 128-129]. Водночас, К. Осакве здійснює диференціацію джерел права Англії на обов'язкові та необов'язкові. До обов'язкових джерел він відносить: право Європейського Союзу, Європейську конвенцію про права людини, конституції (конституційні закони), загальне право (основні принципи права), універсальні міжнародні договори, статути, підзаконні акти (делеговане законодавство), судовий прецедент, справедливість, розум, королівські прерогативи, канонічне право, звичай, правові угоди (договори). До необов'язкових джерел права він відносить: доктрину, закони зарубіжних

країн, правові положення (думки), сформовані суддями, рішення зарубіжних судів, судову практику [83, с. 189].

Разом з тим, І.Ю. Богдановська робить висновок, що сучасна правова доктрина до основних (первинних) джерел англійського права відносить статут та судовий прецедент, а до вторинних джерела англійського права – делеговане законодавство, правову доктрину та правовий звичай [111].

У свою чергу Ф.М. Решетников зазначає, що основними джерелами англійського права є судові прецеденти, тобто рішення вищих судів, що мають обов'язкову силу для них самих та нижчих судів; статuti – законодавчі акти британського парламенту, а також акти делегованого законодавства, які видаються виконавчими органами [85, с. 26-28]. Ідентична позиція висловлена і в енциклопедичному довіднику «Правові системи країн світу» [94].

Так як у Великобританії відсутня конституція як єдиний документ, а неписану Конституцію складають до 40 законів, прецедентів та конституційних звичаїв, то і формалізовані положення щодо системи джерел англійського права відсутні. Щоправда, в «Акті про Палату лордів 1999 р.» містяться положення про акти делегованого законодавства (§ 5, п. 4в); а в «Акті про Північну Ірландію 2000 р.» - положення про «законодавство» - закон, статут чи інший документ та «правовий акт» - статут, контракт чи інші документи [257, с. 502-522], а в «Акті про парламент» - положення про фінансові та інші закони [260, с. 13-16]. Як зазначається у юридичній літературі у матеріальному праві Англії ще у XIX ст. спостерігається сильний вплив закону, а на сучасному етапі розвитку сфери соціального права в основному регулюються законами [93, с. 302-303]. Закони, прийняті в кінці XIX ст. та у XX ст., Р. Леже розділив на закріплюючі, реформаторські та новаторські [79, с. 25].

І хоча в Англії відсутні кодекси, проте значна сфера суспільних відносин регулюється законами (актами) про: компанії, визнання шлюбу недійсним, профспілки, заробітну плату, соціальне забезпечення, охорону

здоров'я, захист та використання води, контроль над забрудненням атмосфери, права людини, екстрадицію, земельну реєстрацію, суди, кримінальний процес, банкрутство, транспортні злочини, Палату лордів, Північну Ірландію, Шотландію, управління Уельсом, міжнародне співробітництво у боротьбі зі злочинністю та ін.

До системи джерел права Ірландії відносяться: Конституція, закони, судові прецеденти, делеговане законодавство, консолідовані акти.

Конституція Ірландії передбачає, що єдиним органом, який видає закони є Парламент (ст. 15), а міжнародна угода, учасником якої стає держава, повинна передаватися Палаті представників (ст. 29) [257, с. 791, 804].

Значна сфера суспільних відносин регулюється законами про: землю, цивільно-правову відповідальність, статус дітей, спадкування, охорону тваринного та рослинного світу, кримінальне право, кримінальну юстицію, кримінальне правосуддя, встановлення та устрій судів, суди, розгляд скарг на дії поліції, злочини проти держави, злочини проти особи, компанії, ціну та ін. [94].

Під впливом англійського права розвивається і правова система Шотландії. Система джерел права Шотландії складається із прецеденту, законодавства, юридичних трактатів, що мають інституційне значення [86, с. 347].

До групи англійського права відноситься правова система Австралії. Основними джерелами права Австралії є судові рішення (прецеденти) та закони. Силу прецеденту мають рішення Верховного Суду Австралії та верховних судів штатів і територій. Крім законів, до системи джерел права відносять і підзаконні акти. І хоча значна сфера суспільних відносин регулюється законами: про трудові відносини, корпорації, охорону вод від забруднення нафтою та іншими шкідливими речовинами, державні злочини та ін.

В деяких штатах діє Кримінальний кодекс, а в інших консолідовані акти у сфері кримінального права. А з 1901 р. в Австралії діє Конституція [94, с. 1-8].

На відміну від Австралії у Новій Зеландії відсутня писана конституція, а неписану складають закони, конституційні угоди, прецеденти. Основними джерелами права є закони та судові прецеденти (як обов'язкові – новозеландські, так і переконливі – англійські, австралійські, канадські). Значна сфера відносин регулюється законами: про право власності, компанії, купівлю-продаж, торгівлю, морські перевезення, корпорації, статус дітей, судоустрій та ін., а також консолідаційними актами (правила цивільної процедури у Верховному суді, правила Апеляційного суду тощо). Кодекси у Новій Зеландії відсутні [94, с. 473-480].

До групи англійського права належить і правова система Канади. Основними джерелами права Канади є Конституція, закони, судові прецеденти. У Канаді також відсутня писана конституція, її складають конституційний акт 1867 р., Конституційний акт 1982 р. (всього біля 30 актів, прийняті як британським, так і канадським парламентами).

У ст. 52 Конституційного акту 1982 р. передбачене, що Конституція Канади є вищим законом Канади і будь-який закон, що їй не відповідає не має сили і не діє. Конституція Канади складається із Акта про Канаду 1982 р., актів та наказів вказаних у Додатках (30 документів), а також поправок до них [256, с. 378]. А ст. 91 Конституційного акту 1867 р. передбачає, що королеві належить право за порадою та за згодою Сенату та Палати общин видавати закони для підтримання миру, порядку та доброго управління. А далі Конституційний акт передбачає законодавчі повноваження Парламенту Канади [256, с. 347-348]. Водночас, ст. 92 Конституційного акту 1867 р. передбачає сфери повноважень законодавчих зборів провінцій з видання законів [256, с. 349-350], а ст. 92 А – виключну компетенцію законодавчих зборів провінцій з прийняття законів [256, с. 350-351]. У юридичній літературі зазначається, що крім Конституції Канади до системи джерел

права входять: квазіконституційні закони, закони загального застосування, правові принципи загального застосування. До квазіконституційних законів (ті, що містять фундаментальні цінності) відносяться: Канадський Біль про права; Канадський Акт про права людини; Закон про офіційні мови тощо. Найбільш важливими законами загального застосування є: Закон про доступ до інформації; Закон про фінансове управління, Закон про тлумачення; Закон про недоторканність приватного життя; Кримінальний кодекс; Акт про делегування повноважень. Серед правових принципів загального застосування виокремлюються наступні:

- дотримання судової юрисдикції;
- поваги та дотримання договірних та інших зобов'язань Канади відповідно до міжнародного права; принцип прямої дії у часі;
- принцип «процесуальної справедливості»;
- принцип територіальної дії та ін. [133, с. 41-54].

Основна частина суспільних відносин регулюється законами, наприклад, про: страхування, від безробіття, докази, розлучення, рівне право на працю. Трудові відносини регулюються крім законів, колективними договорами. У сфері кримінального права норми уніфіковані у Кримінальний кодекс Канади.

При цьому необхідно зазначити, що поряд із іншими провінціями правове регулювання суттєво відрізняється у провінції Квебек (яка значною мірою є подібною до романо-германського типу). Тут діють кодекси, наприклад, Цивільний кодекс, Цивільно-процесуальний кодекс (створений за французьким зразком). Деякі відмінності має і судова система Квебеку.

Правова система США в цілому відповідає основним параметрам загального права, але має і низку особливостей.

Стосовно системи джерел американського права у юридичній літературі висловлюються різноманітні точки зору. Так, А. Саїдов до джерел американського права відносить: судовий прецедент, законодавство,

адміністративну нормотворчість органів виконавчої влади, звичай та право справедливості [86, с. 360].

С. Боботов, І. Жигачьов до системи джерел права відносить: 1) звичаї та традиції; 2) законодавство, яке у широкому розумінні називається статутним правом; 3) прецедентне право, що створюється судами [110, с. 8].

В. Шумілов до джерел американського права відносить загальне прецедентне право; статутне право (закони, що прийняті Конгресом США, а також законодавство штатів); конституційне право (Конституція США та конституції штатів); підзаконні акти, що видаються виконавчою владою (адміністративне право) [132, с. 25].

Юридичний словник Д. Баувієра розділяє джерела права США на: «писані» та «неписані». До «писаних» джерел права відносяться: Конституція США, міжнародні договори, закони Конгресу, конституції штатів, акти органів законодавчої влади штатів, акти, що видані нижчими законодавчими органами, акти судів, що мають загальний характер. До неписаних джерел американського права відносяться: загальне право (загальне право Англії та рішення американських судів); звичаї; основні принципи римського права; канонічне право; судова практика [246].

Існують й інші бачення системи джерел США. Так, Т. Файн до первинних джерел відносить: Конституції (федерації та штатів); статuti (федерації та штатів); адміністративні правила, накази (федерації та штатів); виконавчі накази та прокламації Президента США та губернаторів штатів; прецедентне право (федеральних судів та судів штатів). А до додаткових – трактати вчених, збірники судових рішень, юридичні огляди, зводи правових норм, юридичні енциклопедії, уподібнені і модельні закони, процесуальні довідники та ін. [123, с. 12-13].

У юридичній літературі США є і інші бачення системи джерел американського права: 1) федеральна Конституція (США); 2) федеральні кодекси, нормативні договори та прецеденти; 3) нормативні акти федеральних адміністративних органів; 4) федеральне загальне право; 5)

конституції штатів; 6) кодекси та судові прецеденти штатів; 7) нормативно-правові акти адміністративних органів штатів; загальне право штатів [109].

К. Осаке ділить джерела американського права на обов'язкові (нормативні, первинні) та необов'язкові (ненормативні, вторинні). До обов'язкових джерел права він відносить: конституцію, загальне право (вихідні принципи права, зафіксовані у рішеннях судів); статути; міжнародні договори США; судові процесуальні правила, що приймає Верховний Суд США; підзаконні акти (делеговане законодавство, субординаційне законодавство); судовий прецедент; справедливість; право розуму; торгівельний звичай; приватно-правові угоди (договори). До необов'язкових джерел права він відносить: юридичні доктрини; законодавство зарубіжних країн; обґрунтування прецедентних рішень (*dictum*); рішення зарубіжних судів; судову практику [83, с. 188].

Згідно ст. 8 Конституції США Конгрес видає закони у визначених межах: податки, позики, торгівля з іноземними державами, валюта, банкрутство, розвиток науки, військові дії, витрати на армію та флот та ін. [256, с. 812-813].

Закони у штатах приймаються законодавчим органом відповідного штату. Так, згідно з Конституцією штату Орегон законодавча влада у штаті, за виключенням прав на законодавчу ініціативу та реформ, що закріплено за народом, належить законодавчій асамблеї, що складається із сенату та палати представників. А розд. 23 містить положення, які забороняють прийняття спеціальних чи місцевих законів у сфері: регулювання юрисдикції та обов'язків мирових суддів та констеблів, покарання за злочини і проступки; регулювання практики цивільних судів, перенесення в інший округ розгляду цивільних та кримінальних справ, дозвіл на розлучення, зміна імені, будівництво доріг, податки, виділення засобів на утримання державних шкіл, організація та проведення виборів службових осіб штату, графства, держави, муніципалітету та ін. [129, с. 244-245].

Аналіз американських законів свідчить про суттєву конкретизацію змісту, нормативно-правові приписи яких мають не загальний, а конкретний характер, що зближує їх з інструкціями, положеннями та іншими підзаконними актами. Наприклад, закон про компенсацію, що виплачується працівникам (штат Айдахо) містить визначення всіх термінів, що використовуються у законодавстві: травма, медичне обслуговування, проф.захворювання та ін., а ст. 72-212 фіксують наступне: ні одне з положень цього законодавства не застосовується до таких видів трудової діяльності, якщо їх відшкодування не взяв на себе працедавець у письмовій формі: 1) обслуговується вдома; 2) випадкова робота; 3) погодинна робота; 4) робота члена сім'ї працедавця, що проживає разом з ним тощо [129, с. 250-256].

Якщо порівнювати із адміністративними (підзаконними) актами, то важко їх розмежувати. Наприклад, у Положенні комісії із забезпечення рівних можливостей при наймі (Звід федеральних положень, розд. 29) нормативно-правовий припис формується так: «комісія вважає, що необхідно вузько тлумачити виключення щодо добросовісного професійного цензу. Такі визначення як «робота для чоловіків», «робота для жінок» мають тенденцію без достатніх підстав вибірково позбавляти представників тієї чи іншої статі можливості отримати роботу» [129, с. 260-263].

Значна сфера суспільних відносин регулюється законами про свободу інформації, контроль за злочинністю, захист приватного життя, справедливе оподаткування та фінансову відповідність, еміграцію, боротьбу з корупцією за кордоном, чисте повітря, боротьбу із забрудненням моря, небезпечні матеріали, захист океанської води, захист дітей та безпека іграшок, регулювання експорту, авторські права в електронному тисячолітті, про справедливі умови праці та ін.

У сфері процесуального права діють регламентарні акти Верховного Суду США: Федеральні правила кримінального судочинства; Федеральні правила апеляційного судочинства; Федеральні правила про докази; Правила

судочинства у Верховному Суді та ін. Важливим джерелом права є колективні договори, яких налічується понад 200 тис.

Серед джерел права США знаходять місце і кодекси, наприклад, Уподібнений торговий кодекс. У сфері кримінального права Американський інститут права підготував проект модельного кримінального кодексу, який є уніфікованим текстом для підготовки законів в окремих штатах.

Аналіз джерел англійського та американського права дозволяє зробити наступні висновки. До основних сучасних джерел англійського права відносяться: конституційні закони, міжнародні договори, звичаєві закони, делеговане законодавство та судовий прецедент. Сфера використання звичаїв та доктрини звужується. Розширюються сфери регулювання законами, звужується сфера регулювання прецедентами, змінюється сутність прецедентного права. Якщо раніше судовим прецедентом створювалася норма права, то нині все більше ця норма конкретизується, хоча у випадку прогалин – створюється нова. Хоча у частині конкретизації нормативно-правових приписів, їх розмежування прецедентне право має високу витребуваність.

До основних джерел сучасного американського права відносяться: Конституція США; конституції штатів; федеральне законодавство та законодавство штатів; федеральний судовий прецедент та судові прецеденти штатів; міжнародні договори; адміністративні підзаконні акти. Доволі витребуваними є консоліовані акти, інколи використовуються кодекси. Змінюється сутність прецедентного права, яке більш акцентується на тлумаченні та конкретизації.

Забезпечення збалансованості у системі англійського та американського права зазвичай здійснювалося на вихідних засадах прецедентного права. Нині все більше витребується принцип ієрархічності. В цілому система джерел права англо-американського типу потребує належного механізму взаємодії, який би забезпечив цілісність правового регулювання в нових умовах.

4.2. Механізм взаємодії джерел національного права.

Сучасна система джерел загального права трансформується під впливом глобалізаційних процесів: зростає питома вага законів, зокрема тих, що вводять у національне право норми міжнародного права; зміна характеру прецедентів, а відтак, і їх місця у системі джерел права; конкуренція законодавчих та прецедентних приписів. Все це вимагає створення ефективного механізму взаємодії сучасних джерел загального права.

Аналіз конституцій у системах загального права дозволить виявити основні параметри механізму взаємодії джерел національного права або їх відсутність.

Так, Конституція Великобританії не є єдиним документом і складається із законів (статутів), судових прецедентів (загального права), конституційних звичаїв (угод), отже в ній відсутні положення про єдину систему джерел права та ієрархію джерел права.

Разом з тим, як зазначає М. Марченко конституційні звичаї та судові прецеденти, які доповнюють конституцію визначають, що співвідношення законів засноване на принципі рівного їх статусу [82, с. 202]. Як зазначає І. Богдановська, відсутність принципу ієрархії законів обґрунтовується тим, що це за відсутності Конституції як єдиного документу призвело б до того, що одні закони суперечили б іншим, а тому в англійському праві встановлена презумпція пріоритету закону, який прийнято пізніше [111, с. 74]. Тобто, мова йде про те, що в разі виникнення колізії між законами буде діяти той, що прийнятий пізніше.

Водночас, в Англії хоча і відсутній поділ законів на конституційні та звичайні закони, проте використовується поділ на публічні закони (ті, що мають загальнообов'язковий характер та діють на території всієї країни) та приватні (що регулюють відносини юридичних чи фізичних осіб) [113, р.3-26].

І хоча прямої вказівки на ієрархію джерел права на чолі із законом в англійській системі не існує, проте посилення ролі закону змінює його взаємодію з іншими джерелами права, зокрема з прецедентом.

У літературі висловлюються різні точки зору. Так, О. Романов вважає, що верховенство статутного законодавства можна підтвердити такими положеннями: по-перше, жоден суд не вправі піддавати сумніву законність актів Парламенту [125, с.166]. По-друге, статут, що приймається парламентом може прямо змінити попередній статут (інколи про це йдеться непрямо). По-третє, статут може вносити зміни або відмінити норми загального права, чи навіть перегляд судового рішення [119, с. 133-134].

В той же час, М. Марченко вважає, що дія закону та прецеденту тісно переплетена, особливо у сфері кримінального, цивільного, сімейного та комерційного права [35, с. 579]. Хоча інколи необхідно застосовувати лише одне з них [80, р. 167]. Та й у літературі англійські закони та прецеденти розглядаються як первинні джерела права, дієвість яких не виводиться один із одного чи інших юридичних джерел [119, с. 167].

Поряд з цим, у літературі зазначається, що юридична сила прецедентів залежить від того, яким судом було прийнято рішення, а також по відношенню до якого суду оцінюється дія прецеденту. Адже відомо, що рішення вищих судів є юридичним обов'язком для нижчих судів і прирівнюється до закону, але воно може оцінюватися як таке, що заслуговує на увагу (або є авторитетним), якщо у ньому є посилання на відповідні статuti чи рішення вищих судів [125, с. 165].

До джерел англійського права відноситься і делеговане законодавство. Делеговане законодавство в Англії – це правові акти, що приймаються органами, які наділена парламентом правом їх видавати. При цьому, парламент встановлює перелік питань, з яких можуть прийматися ці акти, межі правотворчості, форми контролю за їх законністю [257, с. 500]. До актів делегованого законодавства в Англії відносять накази Таємної Ради; постанови; інструкції; регламенти; підзаконні нормативні акти органів

місцевого управління [125, с.136-137]. Крім названих органів повноваження нас творення актів делегованого законодавства надаються: уряду, центральним відомствам, міністрам, деяким корпораціям та іншим приватним установам, судовим органам (процедурні правила). В Англії виокремлюють три форми контролю за делегованим законодавством: парламентський, судовий та адміністративний.

Все це свідчить про те, що акти делегованого законодавства приймаються лише з метою розвитку статутного права, діють на основі закону, а органи, що їх приймають не можуть видавати власні акти, поза межами тих повноважень, які їм надалися парламентом.

Обмежену дію мають правові звичаї (які виникли до 1189 р., мають ознаки – розумності, визначеності, обов’язковості та безпосередню дію); договори [131]; канонічне право [76]. У юридичній літературі звертається увага і на велику кількість консолідованих актів, які є загальними законодавчими актами, що створюються на основі єдиного предмету регулювання, без зміни тексту та змісту декількох подібних законодавчих актів [117, р. 119].

Конституція Ірландії передбачає, що закони видані Парламентом, повинні застосовуватися в тих самих сферах, відносинах, території, що і закони вільної Ірландської держави, а також мати екстериторіальне дію [257, с. 785]. У Конституції Ірландії зазначається, що виключні повноваження щодо видання законів належить Парламенту, а він не повинен видавати закони, які могли би бути несумісними із Конституцією [257, с. 791]. Якщо ж закон є несумісним, він визнається недійсним. Конституція визначає положення щодо проходження законопроектів у парламенті, строки їх обговорення, підписання та набрання чинності. Окремі положення визначають ці процедури щодо фінансових законів [257, с. 796-799]. Конституція містить і положення щодо передачі законопроектів у Верховний суд, якщо необхідно вирішити про відповідність його Конституції [257, с.

799-800]. Окремо визначається порядок виявлення волі народу щодо деяких законопроектів на референдумі [257, с. 800-801].

Питання про дійсність та конституційність законів вирішує Високий суд чи Верховний суд. Рішення Верховного суду щодо юридичної сили закону є остаточним та вирішальним [257, с. 807]. Предметні сфери регулювання, закраплені вузько і лише у межах повноважень правотворчих суб'єктів.

Конституція Австралії розмежовує компетенцію Союзу та штатів, частина питань попадає під спільну юрисдикцію (у випадку суперечностей між нормативними приписами штатів та Союзу пріоритет віддається законодавству Союзу). Законодавством штатів регулюється право власності (зокрема земельної), умови праці, договори, відповідальність за завдання шкоди тощо, а законодавство Союзу регулює питання судоустрою та правосуддя; найму та звільнення, шлюбу та розлучення, пенсійного забезпечення, банківського, авторського права та ін. [94, с.3]. Якщо на даний час австралійське законодавство реформується з метою досягнення уподібнення законів штатів та територій, спрощення союзного законодавства; то загальне право є однаковим для шести штатів та двох держав. Основну роль у цьому процесі відіграє Верховний суд Австралії, рішення якого є обов'язкові для усіх судів Австралійського Союзу.

Силу прецедента як джерела права мають лише рішення Верховного суду Австралії та верховних судів штатів і територій. До основних джерел права відносяться закони та судові прецеденти, ідентично як до англійського права. За відсутності єдиного конституційного документа у Новій Зеландії основним джерелом права є закони та судові прецеденти. В ній зберігають дію і деякі англійські закони та судові прецеденти. Обов'язковими прецедентами є рішення вищих судів.

Конституція Канади, основу якої складають Конституційний акт 1867 р. та Конституційний акт 1982 р. передбачає розмежування повноважень парламенту Канади та законодавчих зборів провінцій. Так, ст. 91

Конституційного акту 1867 р. передбачає законодавчі повноваження Парламенту Канади у сфері державної власності, страхування від безробіття, статистики, військової служби, морських перевезень, банківської справи, авторського, кримінального права тощо [256, с. 347-349].

До виключної компетенції законодавчих зборів провінцій належать питання про податки у межах провінцій, грошові займи, лікарні, виправні установи, муніципальні установи, майнові права, здійснення правосуддя в провінціях, патенти, торгові установи тощо [256, с. 349-350]. Водночас, цей акт передбачає виключну компетенцію законодавчих зборів провінції щодо прийняття законів у сфері невідновлюваних природних, лісних ресурсів та електроенергії (ст. 92А); виключне право прийняття законів у сфері освіти (ст. 93). А ст. 94 Акту 1867 р. передбачає, що Парламент Канади може приймати постанови, що забезпечать подібність всіх чи частини законів у трьох провінціях щодо власності та громадянських прав. Такий акт набуває юридичної сили після затвердження законодавчими зборами провінцій [256, с. 352].

Конституційний Акт 1982 р. у частині I містить положення Канадської Хартії прав і свобод, а у частині II – права корінних народів Канади. А ст. 52 визнає вищим законом Канади Конституцію [256, с. 365-374, с. 378].

У юридичній літературі зазначається, що парламент може делегувати правотворчі повноваження уряду, міністру чи окремому органу, але при цьому, використання ними повноважень контролюється парламентом [133, с. 8-9]. Щоб стати законом, законопроект має отримати згоду Палати общин, Сенату, Королеви Канади. Регулюючі акти, що забезпечують дію законів (Статутів чи Актів) є підзаконними актами, а тому закон визначає обсяг повноважень органів, що їх приймають (або коло питань). Законодавець визначає їх співпадіння за сферою дії закону.

У Канаді прийнята низка нормативних актів, які визначають законопроекткування та законотворчість: Директиви Кабінету Міністрів (уряду) “Про підготовку законодавства” 1981 р., “Про законотворчу

діяльність” 1999 р. та “Вказівки щодо розробки федеративних актів та регулятивних актів”, опубліковане Міністерством юстиції у 1995 р.

У літературі висловлюється міркування і про верховенство федеративного законодавства над законом провінцій, яке виводиться із ст. 52 Акту 1982 р. [256, с. 321]. А ієрархія законів виводиться із принципу пріоритетної дії таких нормативно-правових актів: Конституції, квазіконституційних законів, закони загального застосування, правові принципи загального застосування [133, с. 41]. Єдність системи загального права забезпечує Верховний суд Канади, хоча і рішення вищих судів провінцій є обов’язкові для нижчих судів. Разом з тим, обов’язкову силу мають і англійські судові прецеденти. Особливості провінції Квебек, яка формувалася за зразком французького права спостерігається і сьогодні.

У юридичній літературі зазначається, що в США можна виокремити два первинних джерела: законодавство та загальне право, створене суддями [124, р.2-4]. Стосовно ієрархії джерел, Конституція США передбачає, що Конституція та закони Сполучених Штатів, що приймаються для її виконання та всі договори, які укладені чи будуть укладені владою Сполучених Штатів, стають верховним правом країни; і судді у кожному штаті зобов’язані дотримуватися цього права, якими б не були положення Конституції чи законів будь-якого із штатів [256, с. 819]. Це положення свідчить, що у разі виникнення колізії між федеральною правовою нормою та правовою нормою штату, то діє федеральна правова норма; і навіть якщо колізія між федеральною правовою нормою та правовою нормою штату виникає у сфері конкурентної компетенції центральних органів та суб’єктів федерації, пріоритет залишається за федеральною правовою нормою [132, с. 35].

Таким чином, Конституція США закріплює юридичні засади побудови ієрархічної структури системи джерел права: Конституція та закони як визначається – основні джерела права; наявність дуалістичної системи джерел права – федерального законодавства та законодавства штатів;

фіксується принцип верховенства федерального законодавства на чолі з Конституцією США над законодавством штатів.

Поряд з цим, необхідно зазначити, що Конституція США не містить цілої низки інститутів, які є традиційними для більшості конституцій. Ці прогалини заповнюються судовими прецедентами, конституційними звичаями, актами Конгресу та Президента. Особлива роль у розвитку змісту Конституції відводиться Верховному суду. А тлумачення Верховним судом Конституції пристосовує її до відповідних історичних, зокрема і сучасних реалій. Отже, можна зробити висновок, що американська система джерел права містить як первинні (основні), так і вторинні (додаткові) джерела права. Але ієрархія основних джерел права визначає їх ієрархічність у конкретній ситуації. так, наприклад, правове регулювання порядку створення та діяльності корпорацій забезпечується ієрархічністю системи актів: Конституції США, конституцій штату, законів штату, акт про створення корпорації, статут чи регламент корпорації, рішення (накази) правління дирекції [132, с. 208].

Деякі закони США мають екстериторіальну дію (за межами держави). Наприклад, антитрестове законодавство, патентне законодавство, антидискримінаційне законодавство, закон про громадянські права.

Правова диференціація, дозволяючи кожному штату створювати власну систему правових регуляторів, водночас, породжує певні бар'єри між штатами. В сучасних умовах, з появою нових типів правовідносин це створює певні перешкоди, особливо в економічній сфері. Тому, вже з XX ст. у США ведеться робота з уніфікації законодавства: уніфікаційний закон про продаж (уподібнений); про акредитиви, про товариства, про сурогатних батьків, про дошлюбні договори та ін. Проте, уніфікаційний акт має отримати схвалення штату, що ускладнює уніфікацію. Та ж акти, що схвалені штатом стають складовою частиною статутного права штату. Таким чином, можна зробити висновок, що якщо ц системі законодавства США ієрархічність визначена на рівні Конституції США, то у системі джерел права

зв'язки судових прецедентів з іншими джерелами права не встановлені, що не сприяє формуванню чіткої структури системи джерел права США. А цей принцип є все більш витребуваним у зв'язку із зростанням питомої ваги законів та інших законодавчих актів.

4.3. Механізм взаємодії джерел міжнародного та національного права

Якщо механізм взаємодії джерел національного права у правових системах загального права в тій чи іншій мірі зафіксований у національному законодавстві, то механізм взаємодії джерел національного та міжнародного права майже не відображені. Проте, формування такого механізму є не менш важливим, ніж механізму взаємодії джерел загального права, оскільки значну частину джерел загального права становлять міжнародні договори та інші джерела міжнародного права.

Великобританія належить до держав, в яких впровадження міжнародних договорів здійснюється завдяки матеріальній (Вкатмінстерській моделі) інкорпорації (за допомогою спеціального акту). Міжнародні договори у правовій системі Великобританії не визнається частиною внутрішньодержавного права і не має сили у національному праві і не може безпосередньо застосовуватися щодо внутрішньодержавних відносин. Зміст міжнародних договорів інкорпорується в англійському національному праві завдяки актам парламенту, делегованого законодавства, підзаконних актів. Прийняття акта парламенту (закону) є обов'язковим для міжнародних договорів у сфері фінансових зобов'язань, податків, зачіпає права приватних осіб або потребує внесення змін до загального права чи статутів [137, с.88]. Якщо міжнародний договір може бути здійснений у межах діючих законів, то укладається адміністративний акт інкорпорації урядом чи міністерством. Акт інкорпорації може мати різні форми: може прийматися інкорпораційний закон, до якого додається текст міжнародного договору, а може закон містити норми, що відтворюють зміст договору (в преамбулі можуть зазначатися відсилки до договору).

При цьому, необхідно зазначити, що укладання міжнародних договорів є прерогативою корони, а на практиці здійснюється урядом, за допомогою спеціального акту інкорпорації у формі закону. Англійські суди дотримуються такого правила, якщо відсутній спеціальний акт інкорпорації у

формі закону, міжнародний договір не є ефективним, тобто не застосовується у національній юридичній практиці. Тобто суд застосовує норми закону, який видано на підставі міжнародного договору і не має переваг щодо інших законів [165, с. 202].

Матеріальна інкорпорація виключає пряму колізію наступного національного законодавства та міжнародних договорів. Але на закон, яким здійснюється інкорпорація міжнародних договорів впливає принцип «наступний закон відміняє попередній». А відтак, у випадку колізій закон має переваги щодо міжнародного договору. Хоча на практиці наступний закон приймається з врахуванням положень міжнародного договору суди виходять із того, що такий закон має забезпечити узгодженість, а не викликати суперечності, адже парламент Великобританії має намір укладаючи міжнародний договір виконати свої міжнародні зобов'язання згідно з міжнародним правом, а не нести відповідальність за їх порушення. Тексти міжнародних договорів часто використовують як засоби тлумачення.

Особлива роль у національному законодавстві відводиться документам Ради Європи у частині забезпечення прав та свобод людини і громадянина, а також актам Євросоюзу. У юридичній літературі висловлюється думка, що верховенство рішень англійського парламенту можуть обмежити лише Європейський суд справедливості та Європейський суд з прав людини [87, с.56].

Кількість правових актів, що мають силу закону у Великобританії зросла після її вступу до Євросуду. Відповідно до Акту про європейські співтовариства 1972 р. (зі змінами та доповненнями 1994, 1998 рр.) всі правові засоби Європейського Союзу повинні застосовуватися у Великобританії, вважаються включеними до національного права без внесення наступних актів парламенту. Тобто норми, створені у Євросоюзі набувають силу закону і парламент не може контролювати їх зміст. Так, ст. 2 передбачає, що всім правам, застосованих за процедурою, передбаченою Договором (ЄС) буде надана правова сила у Королівстві нарівні закону [260,

с.19-20]. При внесенні змін до Акту 1972 р. на підставі Договору про Європейський Союз 1993 р. до його тексту були внесені розділи II, III, IV Маастрихтського договору про Європейський Союз. Водночас, в Акті 1993 р. зазначалося, що наступні кроки Великобританії у Євросоюзі будуть здійснюватися з попереднім прийняттям Акту парламенту. При підписанні нового установчого договору Європейського Союзу – Лісабонської угоди для Великобританії були встановлені особливі умови застосування Хартії Європейського Союзу про основні права для Великобританії. Зокрема мова йшла про те, що положення Хартії будуть застосовуватися за правилами, передбаченими у національному законодавстві чи практиці цієї країни. Тобто Хартія вводилася у національне право у порядку матеріальної інкорпорації [179 с. 409-410].

Введення міжнародних договорів у національне право Ірландії здійснюється за допомогою матеріальної інкорпорації. Відповідно до ст. 29 Конституції Ірландії визнає загальновизнані принципи міжнародного права як свої норми поведінки по відношенню до інших держав [257, с. 803].

Крім цього, п. 6 ст. 29 передбачає, що жодна міжнародна угода не повинна бути частиною внутрішнього закону держави, якщо це не визначено Парламентом [803, с. 804].

Кожна міжнародна угода, учасницею якої стає держава має бути передана у Палату представників. Уряд на умовах визначених законом, може використовувати будь-які засоби з метою міжнародного співробітництва. Отже, як і в Англії, політичні міжнародні договори у національному праві не мають юридичної сили, для цього необхідно прийняти законодавчий акт, яким відтворюються положення міжнародного договору. Акти інкорпорації міжнародного договору мають статус актів національного законодавства [172, р. 153]. На акти інкорпорації поширює дію принцип «наступний закон відміняє попередній». Ці питання вирішуються шляхом тлумачення, що спрямоване на забезпечення узгодженості, несуперечливості з попередніми міжнародними договорами.

У ст. 29 Конституції Ірландії визначається порядок можливого членства у Євросоюзі, зазначаючи, що жодне положення Конституції не позбавляє сили видані закони, акти чи заходи, схвалені державою, які необхідні у зв'язку із членством у Євросоюзі та не перешкоджають прийняттю законів, актів та заходів на підставі установлених договорів та набуттю сили національного закону [257, с. 804]. Положення про основні права є складовою частиною Конституції Ірландії.

В Австралії як і в інших країнах, де застосовується Вестмінстерська модель, міжнародні договори впроваджуються завдяки матеріальній інкорпорації, шляхом прийняття законодавчого чи адміністративного акту, в яких відтворюються положення міжнародного договору. Згідно з рішенням Верховного Суду Австралії *Teoh* (1995) – положення міжнародного договору, в якому бере участь Австралія не стають частиною австралійського права доти, доки не будуть інкорпоровані у внутрішньодержавне право статутом. Одночасно з прийняттям рішення про участь Австралії у міжнародному договорі федеральним урядом розглядається життя про імплементації ні заходи на федеративному рівні чи рівні штатів та територій щодо впровадження міжнародних договорів у національній правовій системі.

Значна кількість договорів не потребує видання нового законодавства (достатньо попереднього законодавства), достатньо адміністративного акту. Але можуть виникати проблеми з реалізацією міжнародних договорів, якщо змінюється законодавство штатів та територій і стає несумісним з відповідним договором, тому виникає потреба у прийнятті федерального законодавства для прийняття законодавчих положень у відповідності з міжнародним договором. Якщо ж є потреба у прийнятті нового спеціального законодавства для імплементації міжнародних договорів (на федеральному рівні, рівні штатів та територій), то таке законодавство приймається до укладення міжнародного договору, щоб не виникало проблем з виконанням Австралією міжнародних зобов'язань. Якщо ж для надання юридичної сили міжнародному договору необхідно прийняти федеральне законодавство, то

уряд виходить із передбачених Конституцією повноважень у сфері зовнішніх відносин, а в деяких випадках (повітряне сполучення, морське судноплавство) виходить із повноважень як у сфері економічних та торгівельних, так і зовнішніх відносин.

Міжнародні договори Канади також вводяться у національне право шляхом матеріальної інкорпорації на федеративному рівні, рівні провінцій та територій. Виконання значної частини міжнародних договорів Канади забезпечуються урядом на основі діючого законодавства (в тому числі федеративні закони, закони провінцій та територій, норми загального права) або шляхом прийняття адміністративного акту. Якщо є потреба у зміні національного законодавства, тоді прийнятий закон може містити відсилку або не містити такої не відтворюючи положень договору, текст якого може наводитись або ні у додатках. Міжнародний договір чи окремі його положення можуть бути інкорпоровані у закон. Наприклад, Канадський статут, що вводить у національне право Конвенції про уникнення подвійного оподаткування, містять норму про те, що конвенції схвалені парламентом, а також мають силу закону в Канаді У ст. 29 Конституції Ірландії визначається порядок можливого членства у Євросоюзі, зазначаючи, що жодне положення Конституції не позбавляє сили видані закони, акти чи заходи, схвалені державою, які необхідні у зв'язку із членством у Євросоюзі та не перешкоджають прийняттю законів, актів та заходів на підставі установлених договорів та набуттю сили національного закону [173, р. 231].

Якщо міжнародний договір отримав схвалення парламенту Канади чи законодавчими зборами провінцій та територій, введений у національне право законом, то ці закони мають ідентичний статус з іншими законами. А відтак, наступне національне законодавство може впливати на його зміну чи відміну. Хоча на практиці такий закон має бути узгодженим із міжнародними договірними зобов'язаннями, так як існує презумпція, що парламент не мав наміру викликати відповідальність держави за їх порушення.

У законодавстві Канади не фіксується положення, у якій формі необхідно отримати згоду парламенту і спільної резолюції обох палат чи, наприклад, тексту договору у парламенті для ознайомлення. Схвалення парламенту, як правило, необхідно для міжнародних договорів, пов'язаних із санкціями військового чи економічного характеру, що передбачають політичні чи військові зобов'язання із серйозними наслідками або такими, що потребують значні видатки державних фінансових засобів.

Міжнародні договори США вводяться у національне право шляхом автоматичної інкорпорації (без видання спеціальних законодавчих чи адміністративних актів) після опублікування в офіційних джерелах. Але віднести США до цієї форми інкорпорації є дещо уявним. Конституція США передбачає, що поряд з Конституцією, законами, верховним правом країни є і міжнародні договори США які також мають переваги щодо законодавства штатів [256, с. 819].

При цьому, розділ 2 ст. III передбачає, що судова влада розповсюджується на справи, які розглядають як загальні права, так і права справедливості та виникають на підставі діючої Конституції, законів США та договорів, що укладені і укладаються від імені США [256, с. 817].

В американському правознавстві під міжнародним договором розуміється угода між двома та більше державами (народами), яка має бути ратифікована вищою державною владою [132, с. 297].

Згідно розділу 2 ст. II Конституції США Президент США має право за порадою та зі згоди Сенату укладати договори за умови схвалення їх 2/3 присутніх сенаторів [256, с. 816]. Потім міжнародний договір ратифікується та офіційно публікується президентом з вказівкою на дату набрання чинності у США. З цього моменту міжнародний договір стає верховним правом країни, якщо визнається само виконуваним.

Інша процедура встановлюється для адміністративних угод. Водночас, міжнародні договори США, які введені у національне право, можуть застосовуватися лише за умови, що їх положення не суперечать наступним

законам та визнаються самовиконуваними (такими, що не потребують імплементаційного законодавства). Якщо ж міжнародний договір не є самовиконуваним, то верховним правом країни стає не міжнародний договір, а імплементаційне законодавство.

Практика реалізації міжнародних договорів свідчить про те, що міжнародні договори мають рівну юридичну силу із законами, а за умов виникнення колізії між договором та законом перевагу має той із них, який прийнятий пізніше. Це, як правило, характерно для держав, які вводять міжнародні договори у національну правову систему матеріальної та формальної інкорпорації. Конституція США наділена верховенством щодо всіх міжнародних договорів США.

У літературі зазначається, що все більше міжнародних договорів визнаються несамовиконаними і потребують прийняття актів інкорпорації, а в цьому випадку «верховним правом країни» є вже не договір, а акт інкорпорації, тоді і його реалізація здійснюється як при матеріальній інкорпорації. На думку У. Бернама у США використовується дуалістична концепція співвідношення міжнародного та національного права [109, с.1058], яка визнає міжнародне та національне право самостійними системами права, які не мають пріоритету одна щодо одної. Для застосування норм міжнародного права у національній правовій системі необхідно його впровадити у національне право завдяки внутрішньодержавному правовому акту. Це часто призводить до суперечностей, що не узгоджуються із міжнародним правом, згідно з яким діючий міжнародний договір є обов'язковим для його учасників і повинен добросовісно ними виконуватися. Крім цього, учасник договору не може посилатися на внутрішнє законодавство як підставу для невиконання договору і повинен забезпечити внутрішньодержавні особливості здійснення міжнародних договірних зобов'язань.

Таким чином, хоча Конституція США проголошує міжнародний договір «верховним правом країни», проте міжнародне право не завжди

належно використовується судами: застосовуються лише самовиконавчі договори; дотримуються принципу «наступний у часі акт є виразом суверенної волі»; застосовується самообмеження своєї юрисдикції судами у питаннях зовнішніх відносин з використанням доктрини «політичного життя» чи доктрини «акту держави».

Отже, для США характерним є принцип рівності міжнародного договору та закону; поділ міжнародних договорів на само виконавчі та несамовиконавчі (що потребують імплементації), використання принципу «наступний закон відмінює дію попереднього договору» [165, с. 197]. Необхідно зазначити, що міжнародні договори є частиною федеративного права, так як штати не можуть самостійно укладати угоди чи договірні акти з іноземними державами та приймати закони, що порушують договірні зобов'язання (Розд. 10 ст. I).

Разом з тим, необхідно вказати і на рішення Верховного Суду США по справі *Charming Betsy* (1804 р.), яке передбачає, що тлумачення актів Конгресу США ніколи не повинно приводити до порушення міжнародного права, якщо є можливість іншого тлумачення [109, с.1066]. Іншими словами, якщо су встановить, що відміна договірних положень не входить у наміри законодавця, якщо прямих доказів цього не виявлено і закон не містить посилянь на попередній договір; дає його інтерпретацію так, щоб забезпечити узгоджене їх застосування. Цей підхід знайшов своє відображення у рішенні окружного суду Нью-Йорка по справі *United States is Palestine Liberation Organiyation* (1988 р.).

Проте, це правило не завжди є основою для вирішення спору у користь міжнародного права. Дискусійним залишається питання про місце адміністративних угод (Конгресу, Президента) в ієрархії норми федеративного права

Аналіз Конституції та конституційних актів загального права дозволяє зробити висновок, що всі вони визначають предметні сфери регулювання, а у-федеративних державах - структурні зв'язки. Проте не всі вони визначають

зв'язки ієрархічні. Ці акти, як правило, не чітко визначають і співвідношення міжнародного та національного права. Проаналізовані конституції чи конституційні акти містять положення щодо юрисдикційного механізму забезпечення прав людини. Все це дає підстави вважати, що зазначені акти не відображають механізму взаємодії джерел загального права, який би відповідав сучасним V реаліям. І це не випадково, зважаючи на час та умови їх утворення. Зміни ж, що викликані процесами глобалізації, вимагають створення такого механізму взаємодії та фіксації основних його параметрів у конституціях або спеціальних законах, що забезпечить збалансованість системи у сучасних умовах.

На нашу думку, однією з умов формування такого механізму є врахування основних закономірностей загального права:

типологізації норм загального права та права справедливості, а також їх типологізації за інститутами;

особливої ролі судових прецедентів; наявності значної кількості законів і актів делегованого законодавства;

наявності значної кількості консолідованих актів і незначної - кодифікованих;

особливої ролі актів тлумачного права.

Важливим є і врахування спеціальних ознак англійського й американського підтипів, а також тенденцій розвитку системи джерел загального права: зростання питомої ваги законів і розширення сфери їх регулювання; конкуренція прецедентів та законів. Вагомою умовою є і визначеність типових способів забезпечення взаємодії.

Найбільш доцільними способами забезпечення взаємодії у межах національної системи загального права є нормотворча діяльність вищих судових органів та діяльність відповідних суб'єктів щодо впровадження норм міжнародного права. При цьому необхідно зважати на те, що формою впровадження для англійського підтипу є Вестмінстерська модель, тобто матеріальна процедура впровадження. За цією процедурою реалізують свої

міжнародні зобов'язання Англія, Канада, Австралія. Ця процедура передбачає, що міжнародні договори не можуть застосовуватися безпосередньо у національних системах англійського підтипу, а впровадження відбувається за спеціальним актом. І. Лукашук підкреслює, що суд застосовує норми закону, яким міжнародний договір вводиться у національне право [146, с. 116-117]. При цьому принцип «наступний закон змінює попередній» щодо законів, якими впроваджуються міжнародні договори, на практиці тлумачиться так, щоб забезпечити його узгодженість з міжнародними договірними зобов'язаннями. Безпосередньо у праві Великобританії застосовуються лише норми прямої дії права Євросоюзу [166, с. 16].

Інша форма впровадження міжнародних договорів (автоматична процедура) застосовується США. Вона не вимагає прийняття спеціального акта. У той самий час Конституція США має пріоритет щодо міжнародних договорів, а вони мають переваги перед законодавством штатів. Тут також застосовується принцип змінюваності наступним законом попереднього незалежно від того чи мова йде про національний закон, чи міжнародний договір. Хоча завжди враховується конкретний вид міжнародного договору.

Важливим для Забезпечення ефективності є врахування основних параметрів Механізму взаємодії джерел загального права: принципів взаємодії, сфер і меж правового регулювання, кола суб'єктів, що забезпечують взаємодію, питомої ваги правових засобів і колізійно-правового механізму.

Аналіз конституцій і конституційних актів загального права дозволяє зробити висновок, що вони не чітко відображають взаємозв'язки у національній системі джерел права. Поява значної кількості законів, якими вводяться міжнародні договори в англійське право, або міжнародних договорів в американському праві, регулювання ними широкого кола суспільних відносин супроводжується витісненням внутрішньодержавних правових засобів, а високий ступінь абстрагованості їх положень вимагає створення значної кількості правотлумачних прецедентів, які часто також

мають нормативний характер. Все це змінює питому вагу та способи взаємодії джерел права у системі. Забезпечити уподібнене регулювання, а також належну взаємодію у системі, дозволяють загальні принципи права.

Аналіз взаємодії джерел міжнародного та загального права свідчить, що важливими є не лише принципи, які визначають їх співвідношення, а й загальні принципи – справедливості, верховенства права, захисту прав людини тощо.

Взаємодія джерел міжнародного європейського й англійського права має специфічний характер. Якщо у межах взаємодії Ради Європи та загального права сфери правового регулювання і межі правотворення визначаються зовнішніми зобов'язаннями держави, а питома вага національних правових засобів є переважаючою, то взаємодія права Євросоюзу та загального права є ідентичною до взаємодії у континентальному праві.

На сучасному етапі розвитку загального права відсутній чіткий конституційно-правовий механізм взаємодії сучасних джерел загального права. Як правило, окремі його параметри фіксуються в різноманітних джерелах права. Тенденція до зближення систем загального та континентального права дозволяє припустити, що формування конституційно-правового механізму та фіксація його у конституціях і конституційних актах забезпечить ефективність системи джерел права і може бути ідентичним до континентального права.

Отже, у конституціях і конституційних актах необхідно зафіксувати положення про національну систему джерел права, а також визначити загальні принципи, що є спільними як для міжнародної, так і для національної системи. Разом з тим необхідно узгодити галузеву типологізацію норм з інституційною, публічно- та приватно-правову, а також субординаційні та координаційні зв'язки у межах системи джерел права, врахувати потенційні колізії, способи їх подолання. Чітка структуризація у системі джерел права дозволить підтримати зв'язки між елементами, уникнути деформації. Для

загального права важливим є встановлення ієрархії в підсистемі судових прецедентів, а також місця правотлумачних і правозастосувальних прецедентів. Важливим є і виявлення можливостей нормативно-правової уніфікації, передусім у контексті універсалізації права та розширення меж застосування основних принципів права. Заслуговує на увагу й те, що принципи права у правових системах загального права часто створюються завдяки нормотворчій діяльності суду, саме принципи права належно забезпечують адаптацію джерел права однієї системи до іншої. Наприклад, поширення низки принципів прецедентного права у романо-германському типі систем і навпаки – поширення принципів законотворення у правових системах англо-американського типу.

Таким чином, врахування зазначених параметрів механізму взаємодії дозволить утворити ефективну систему джерел права, яка забезпечить належну нормативну організацію в будь-якій сучасній правовій системі загального права.

Висновки до четвертого розділу

Особливості сучасних джерел загального права проявляються: у визнанні їх основою судових прецедентів; у наявності значної кількості законів та консолідованих актів; у зміні характеру джерел прецедентного права; в мінімізації використання правового звичаю та доктрини; у зростанні питомої ваги міжнародних договорів; у розширенні сфери законодавчого регулювання та звуження сфери прецедентного регулювання; у підвищенні витребуваності прецедентів у конкретизації та тлумаченні нормативно-правових приписів; в уподібненні нормативно-правових приписів під впливом міжнародних стандартів; в урізноманітненні системи джерел права.

Незважаючи на те, що механізм взаємодії сучасних джерел національного загального права продовжує діяти на основі вихідних засад прецедентного права, все більш витребуваним стає принцип ієрархічності нормативно-правових актів. В той же час, у загальному праві відсутній чіткий механізм взаємодії джерел міжнародного та національного права. Все це підтверджує необхідність вдосконалення механізму взаємодії джерел національного загального права та створення механізму взаємодії джерел національного загального та міжнародного права. Також витребуваною є фіксації у конституціях чи конституційних законах основних його положень: про систему джерел права (зі встановленням місця джерел міжнародного права, що діють у спільному правовому полі), про принцип співвідношення і взаємодію джерел міжнародного та національного права (зокрема, верховенства права, захисту прав людини); про розмежування сфер міжнародного та національного регулювання; про галузеву та інституційну типологізацію; про типологізацію норм загального права та права справедливості; про координаційні зв'язки (зокрема, міжнародні договори – закони) та субординаційні зв'язки (конституції, конституційні закони, звичайні закони, а також в частині ієрархії прецедентів); про форми узгодження нормативно-правових приписів (особливо у контексті нормативно-правової уніфікації); про

колізійний механізм; про основні потенційні колізії та способи їх подолання; про способи встановлення та підтримання зв'язків.

У спеціальних законах (про систему джерел права) загального права необхідно закріпити положення: про правотворчі повноваження суб'єктів, що створюють нормативно-правові приписи (у тому числі і вищих судових органів); про правотворчу процедуру; про консолідацію та облік нормативно-правових приписів, а в необхідних випадках і про кодифікацію як способи забезпечення сталості зв'язків у системі; про визначення місця правотлумачних та правозастосовчих прецедентів; про місце делегованого законодавства та адміністративних підзаконних актів у системі джерел права; про принципи права, створені вищими судами, які спрямовані на забезпечення адаптації джерел права; про уподібненість та цілісність правового регулювання у нових умовах.

РОЗДІЛ 5

ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ МЕХАНІЗМУ ВЗАЄМОДІЇ ДЖЕРЕЛ ПРАВА В УКРАЇНІ

5.1. Особливості джерел українського права

Формування сучасної правової системи України під впливом європейських правових стандартів потребує фіксації у Конституції та спеціальних законах положень про механізм взаємодії джерел національного права, національного та міжнародного права. Для забезпечення ефективності такого механізму необхідно ідентифікувати систему джерел права України та виявити її природу і особливості функціонування у сучасних умовах.

І хоча проблемам формування та функціонування джерел права України приділяється достатня увага вітчизняних вчених, проте на монографічному загальнотеоретичному рівні ці проблеми є недостатньо дослідженими. Вітчизняні загальнотеоретичні дослідження здійснюються лише у межах здійснення дисертаційних досліджень, зокрема Корчовою Л.О., Прахоменко Н.М., Тополевським Р.Б., Овчаренко І.Й. а також на рівні підручників та посібників. Значну увагу питанням джерел права в Україні приділяється у межах галузевої юриспруденції. Поряд з цим, загальнотеоретичній характеристиці джерел права України у вітчизняній загальній теорії права відводиться дуже незначна увага.

Аналіз українських підручників та посібників дозволяє виокремити наступні позиції.

У § 2 розділу 11 підручника «Загальна теорія держави і права» - Харків, 2009 р. зазначається, що на нинішньому етапі розвитку національної правової системи України домінуючим джерелом права України є нормативно-правовий акт; зростає роль такого джерела права як міжнародно-правовий договір, що є різновидом нормативно-правового договору; на законодавчому рівні джерелом права України визнані звичаї, а також практика

європейського суду з прав людини [47, с.181] . У підручнику дається коротка характеристика правового звичаю, судового прецедента, нормативно-правових договорів та нормативно-правових актів загальних принципів права України [47, с. 181-196; 273-297].

Інші автори до джерел права України відносять нормативно-правові акти органів держави, правові договори та звичаї [48, с. 193]. Існує також позиція, що до джерел права України відносяться нормативно-правові акти; нормативно-правові договори; правові звичаї; постанови Пленуму Верховного Суду України, тобто судову практику [46, с.334-353]. Але, як правило, автори визнають в Україні дію трьох джерел права: нормативно-правового акту, нормативно-правового договору, правового звичаю [45, с. 334-374; 42, с. 201, 222-223; 44 с. 117-161].

В одному із параграфів монографії Пархоменко Н.М. “Джерела права: проблеми теорії та методології” дається характеристика джерел українського права. Представники галузевих наук висловлюють свої позиції щодо джерел права України. Так, до джерел конституційного права України, вони відносять: нормативно-правові акти (конституція, закони, укази), міжнародні договори, інтерпретаційні акти, акти референдумів, сходів, правові звичаї і традиції, акти делегованого законодавства, судовий прецедент (рішення Конституційного суду України), спільні акти державних органів та органів громадських організацій [215, с. 189-190]; Конституція України, міжнародні договори України; закони України; підзаконні акти України; акти Конституційного Суду України, судовий прецедент, договори, загальні принципи права, інше джерела [216], Конституція України, закони України, акти референдумів, підзаконні акти Верховної Ради України, акти Президента України, акти Кабінету Міністрів України, акти місцевого самоврядування, акти Автономної Республіки Крим, конституційно-правові договори, акти Конституційного Суду України, практика державних органів України [226].

Водночас, у галузевих спеціальних дослідженнях джерел права спостерігаються положення, з яких можна вивести загальні особливості сучасних джерел українського права.

Васильченко О. П. розуміючи під джерелами конституційного права спосіб існування найбільш суттєвих і загальних правил поведінки (зовнішню форму їх виразу), що володіють власними ознаками і регулюють постійні відносини конституційного характеру, відносить до них нормативно-правові акти державних органів і органів місцевого самоврядування, договори (міжнародні та внутрішньодержавні), загальновизнані принципи міжнародного права, рішення Конституційного Суду України та Європейського суду з прав людини, державно-правові звичаї та правові доктрини [207, с. 5-6]. При тому, на думку автора, множинність та видова різноманітність джерел конституційного права України, що зумовлюється широким колом суспільних відносин, які складають предмет цієї галузі права, а також гетерогенність (неоднорідність) джерел права зумовлюють об'єднання усіх цих джерел в одну систему – систему джерел вітчизняного конституційного права [207, с. 5-6]. Вчена також стверджує про самостійне існування нетрадиційних джерел конституційного права України, якими є рішення Конституційного Суду України та Європейського суду з прав людини, державно-правові звичаї [207, с. 7].

Сав'як О. В. під джерелами конституційного права України пропонує розуміти волю та легітимні політичні інтереси Українського народу, Української держави, територіальних громад, а також інших учасників конституційної правотворчої діяльності (парламентської коаліції, парламентської опозиції та ін.), втілені у конституційно-правових нормах, які мають відповідну юридичну силу [220, с. 5-6], а систему джерел конституційного права України трактує як сукупність різнопорядкових взаємопов'язаних і взаємообумовлених юридичних форм вираження волі Українського народу, держави, територіальних громад, а також політичних суб'єктів конституційної правотворчості [220, с. 6].

У зв'язку з цим необхідно вказати, що у цих положеннях спостерігається методологічна нерозбірливість, адже джерелами конституційного права автор вважає волю та політичні інтереси певних суб'єктів, а до системи джерел конституційного права відносить інші за своєю природою явища – юридичні форми вираження волі цих суб'єктів.

Крім того, автор вважає конституціо-правовий звичай, під яким розуміє історично сформоване, позитивно зарекомендувавши себе у вітчизняній конституційній практиці, і, як правило, санкціоноване суб'єктами конституційного правотворення, правило поведінки або діяльності, що є елементом конституційної правової свідомості учасників конституційних правовідносин, і має відповідну юридичну силу, маловідомим для української юридичної теорії та практики. Оскільки функціонування правових звичаїв, в тому числі і конституційно-правових звичаїв достатньо повно висвітлюється, у загальнотеоретичній літературі [...], вважаємо такі твердження недостатньо обґрунтованими.

Оніщенко О. В. характеризує систему джерел конституційного права України такими ознаками, як провідною роллю Конституції України; багатоманітністю і видовим розмаїттям; ієрархічною побудовою; пріоритетом закону; динамічністю; інтегративністю; оптимізацією співвідношення міжнародного і національного права, стверджує, що Конституція України займає у ній центральне місце в силу того, що являє собою єдиний нормативно-правовий акт, який є Основним Законом України, має найвищу юридичну силу, є юридичною базою законодавства України, приймається і змінюється в особливому порядку, має специфічний зміст і структуру і пряму дію на всій території України [217, с. 5-6] .

Константий О. В. поняття «система джерел адміністративного права» та «джерела адміністративного права України» трактує не лише у юридичному розумінні, як зовнішніх форм прояву загальнообов'язкових правил у галузі виконавчої діяльності, актів правотворчості державних органів і органів місцевого самоврядування, а й у соціально-матеріальному розумінні, як

сукупності об'єктивно існуючих економічних, політичних, культурних, духовних та інших обставин суспільного розвитку, які зумовлюють зміст нормотворчої діяльності у адміністративно-правовій сфері [211, с. 7]. До джерел адміністративного права України автор включає нормативно-правові акти державних і недержавних органів, міжнародно-правові договори України, рішення Конституційного Суду як специфічні (нормативно-допоміжні) джерела. При тому, багатоманіття і чисельність джерел адміністративного права зумовлені широким колом суспільних відносин, які складають предмет цієї галузі права, комплексом завдань по забезпеченню ефективного регулювання сфери державного управління [211, с. 8].

Ярошенко О. М. джерелами трудового права вважає весь масив загальновідомих і внутрішньоструктурованих форм установлення й вираження нормотворчими органами загальнообов'язкових правил, які регламентують трудові й пов'язані з ними відносини [225, с. 10], ознаками системи джерел трудового права називає: 1) зумовленість суспільних відносин, які регламентуються нею, предметом і методом правового регулювання праці; 2) цілісність; 3) неадитивність; 4) численність джерел трудового права як її елементів; 5) певна самостійність кожного джерела трудового права, зумовлена сферою впорядкування й компетенцією нормотворця, який його прийняв; 6) точно визначене становище кожного джерела трудового права в системі джерел цієї галузі; 7) структурна впорядкованість елементів (джерел), що визначає їх функціональні взаємозв'язки і взаємозалежності [225, с. 11], а до елементів системи джерел трудового права України відносить Конституцію України, міжнародні договори (міждержавні, міжурядові, міжвідомчі), закони України, підзаконні акти, акти Конституційного Суду України, колективні договори та угоди, локальні нормативно-правові акти, судову практику, правової звичаї [225, с. 11-19].

Костюк В. Л. джерела трудового права трактує як зовнішні форми виразу правових норм, які приймаються компетентними на те органами, як

правило, за участю працівників, чи їх представницьких органів в узгоджувально-договірному порядку, за допомогою яких забезпечується правове регулювання трудових та тісно пов'язаних з ними суспільних відносин на підприємствах, в установах, організаціях чи у фізичних осіб, які використовують найману працю [212, с. 9].

Водночас за критерієм юридичної сили у системі трудового права України вчений викоремлює такі елементи, як Конституцію України, міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, закони України, підзаконні акти, зокрема, укази та розпорядження Президента України, постанови та розпорядження Кабінету Міністрів України, рішення органів державної виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, акти органів судової влади, зокрема рішення Конституційного Суду України та постанови Пленуму Верховного Суду, локальні акти [212, с. 11-12].

Джерела кримінально-процесуального права України Дроздов О. М. розуміє як форми закріплення норм, що регулюють кримінально-процесуальні та організаційно-процесуальні відносини, які виражені в Конституції, міжнародних договорах, згода на обов'язковість яких надано Верховною Радою України, законах, рішеннях Конституційного Суду України, Європейського Суду з прав людини, постановах Пленуму Верховного Суду України та відомчих нормативних актах [209, с. 8], а систему джерел кримінально-процесуального права трактує як єдину, цілісну, доцільно й ієрархічно організовану систему нормативних актів, що регулюють кримінально-процесуальні та організаційно-процесуальні відносини [209, с. 10].

Кухнюк Д. В. під джерелом кримінально-процесуального права розуміє форму об'єктивізації (закріплення) кримінально-процесуальних норм, яка має визначений порядок встановлення, використання та припинення дії, зміст та прояви якої перебувають у динамічному розвитку, обумовленому потребами суспільства та особливостями правової системи, а систему джерел

кримінально-процесуального права розглядає як цілісну, автономну, самоорганізуючу, соціально, історично та юридично обумовлену структуровану сукупність взаємопов'язаних самостійних елементів – джерел кримінально-процесуального права, яка є галузевою частиною системи джерел права правової системи [213]. При тому автор вважає, що у правовій системі України наявні достатні історичні, соціальні, правові передумови та причини визнання судового прецеденту джерелом кримінально-процесуального права України, а також зауважує, що необхідно дотримуватись при подальшому впровадженні інституту судового прецеденту в систему джерел кримінально-процесуального права України певних застережнь, зокрема щодо механізму та суб'єктів створення судового прецеденту, мети та меж застосування судового прецеденту [213].

Ці та інші позиції в українському правознавстві часом співпадають, а інколи є протилежними, і це мабуть характеризує сучасний стан та тенденції розвитку системи джерел права України. Незмінними залишаються позиції стосовно таких джерел права України як нормативно-правовий акт (закони та підзаконні акти); нормативно-правовий договір (колективні та міжнародні договори); правовий звичай.

У конституції України зазначається, що до національної системи джерел права відносяться: Конституція, закони, підзаконні акти, міжнародні договори [271].

Кодекс адміністративного судочинства України (ст. 5) до законодавства про адміністративне судочинство відносить: Конституцію України, сам Кодекс адміністративного судочинства України, міжнародні договори, угоди, на обов'язковість яких надані Верховною Радою України, законів України [271].

Цивільний кодекс України до джерел цивільного права відносить: Конституцію України, Цивільний кодекс України, закони України, акти Президента України, постанови Кабінету Міністрів України, інші підзаконні акти органів державної влади України та органів влади Автономічної

Республіки Крим у межах, встановлених Конституцією та законами України, міжнародні договори України. Цивільні правовідносини регулюються звичаєм, зокрема звичаєм ділового обороту [271]. Земельний кодекс України до джерел земельного права відносить: Конституцію України, Земельний кодекс України, інші нормативно-правові акти [271]. Кримінальний кодекс України до джерел кримінального права України відносить Кримінальний кодекс України, що ґрунтується на Конституції України та загальновизнаних принципах та нормах міжнародного права; закони про кримінальну відповідальність, що прийняті після набрання чинності Кримінального кодексу України, які повинні відповідати чинним міжнародним договорам України [271].

Податковий кодекс України до податкового законодавства відносить: Конституцію України, Податковий кодекс України, Митний кодекс, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, нормативно-правових актів, рішень Верховної Ради України Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування з питань місцевих податків і зборів [271].

У Цивільному процесуальному кодексі України зазначається, що цивільне судочинство здійснюється відповідно до Конституції України, Цивільного процесуального кодексу України, Закону України «Про міжнародне приватне право», міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, інших нормативно-правових актів, що прийняті відповідним органом на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що встановлений Конституцією та законами України [271].

У Бюджетному кодексі України визначається коло джерел права, що регулюють бюджетні відносини: Конституція України, Бюджетний кодекс України, закони про Державний бюджет України; закони, що регулюють бюджетні відносини (у межах ст. 1 Бюджетного кодексу України); нормативно-правові акти Кабінету Міністрів України, прийняті на підставі бюджетного законодавства; нормативно-правові акти, прийняті на підставі

Бюджетного кодексу України, бюджетного законодавства, нормативно-правових актів Кабінету Міністрів України, що регулюють бюджетні відносини; рішення про місцевий бюджет; рішення органів Автономної Республіки Крим, місцевої державної адміністрації, органів місцевого самоврядування, що прийняті на підставі бюджетного законодавства [271].

Найбільш витребуваним і сталим джерелом права для України залишається нормативно-правовий акт. За юридичною силою нормативно-правові акти України поділяються на закони та підзаконні акти. Закони України за юридичною силою поділяються на Конституцію України, конституційні закони та звичайні закони.

Так, у преамбулі Конституції України зазначається, що Верховна Рада України від імені українського народу приймає Конституцію – Основний Закон України [271], а ст. 8 передбачає, що до повноважень Верховної Ради України належить прийняття законів. У ст. 7 Конституції України зазначається, що Конституція України має найвищу юридичну силу. Закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції і повинні відповідати їй. Видання указів та розпоряджень на видання Конституції та законів України відноситься до повноважень Президента України (ст. 106), а до повноважень Кабінету Міністрів України – видання обов'язкових до виконання постанов та розпоряджень (ст. 119). У ст. 135 Конституції України зазначається, що Автономна Республіка Крим має Конституцію Автономної Республіки Крим, яку приймає Верховна Рада Автономної Республіки Крим та затверджує Верховна Рада України, а у ст. 136 Конституції України зазначається про те, що Верховна Рада Автономної Республіки Крим у межах своїх повноважень приймає рішення та постанови, які є обов'язковими до виконання в Автономній Республіці Крим [271].

Органи місцевого самоврядування у межах повноважень, визначених законом, приймають рішення, що є обов'язковими на відповідній території (ст. 144).

Розділ XIII Конституції України передбачає можливість внесення змін до Конституції України конституційними законами [271].

Отже, в Україні діють такі конституційні закони: Конституція України, яка має вищу юридичну силу та конституційні закони, що вносять доповнення та зміни до Конституції України і стають невід'ємною частиною Конституції. Конституційними законами можуть бути ті, прийняття яких прямо передбачено у конституції і для яких передбачена особлива процедура прийняття (не менше як 2/3 конституційного складу Верховної Ради України). Такими можуть бути закони про державні символи України, а також закони про внесення змін до Конституції України від 8.12.2004 р. № 2222-IV та 30.09.2010 р. № 20-рп/2010. У законодавстві України передбачається можливість прийняття законів всеукраїнським референдумом. Так, ст. 73 Конституції України передбачає, що виключно референдумом вирішуються питання про зміну території України. Разом з тим, ст. 74 Конституції України визначає, що референдум не допускається щодо законопроектів з питань податків, бюджету чи амністії [271].

Окрема група законів України – це закони про ратифікацію міжнародних договорів, яких на сьогодні в Україні налічується біля 1 тисячі законів.

Всі інші закони є звичайні чи тотожні. Вони мають найбільшу питому вагу серед законів, а класифікувати їх можна або за предметом правового регулювання, або за законодавчими сферами визначеними у Конституції України. Це закони про громадянство, судоустрій, адвокатуру, освіту та ін. Використовуючи додатково і такий критерій як юридична форма виразу, в Україні можна виокремити кодекси – закони, які мають найвищий рівень уніфікації серед джерел права. Нині в Україні діє двадцять один кодекс: цивільний, кримінальний, цивільний процесуальний, кримінально-процесуальний кримінально-виконавчий, кодекс законів про працю, про адміністративні правопорушення, житловий, господарський, господарський процесуальний, адміністративного судочинства, сімейний, земельний,

митний, податковий, бюджетний, водним, лісовий, повітряний, торгівельного мореплавства України, про надра.

Діють також Основи законодавства України: про охорону здоров'я та про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування.

В Україні продовжують діяти закони та інші правові акти (акти суб'єктів, які вже не мають правотворчих повноважень, але вони продовжують діяти та не суперечать чинному законодавству України). Наприклад, декрет Кабінету Міністрів України (за законом 1992 р. «Про тимчасове делегування Кабінету Міністрів України повноважень видавати декрети у сфері законодавчого регулювання»; укази Президента України законодавчого характеру з економічних питань, які не були врегульовані законом (які приймалися протягом трьох років з дня прийняття Конституції України – розділ XV «Перехідні положення»). В цілому в Україні діє понад три тисячі законів, біля тисячі - це закони про ратифікацію міжнародних договорів; понад одну тисячу – це власне закони України і понад тисячу це закони, якими вносяться зміни та доповнення у чинні закони України. Але порівняно із величезною кількістю підзаконних нормативно-правових актів, яка вже налічує понад 10 тис. актів, кількість законів не видається значною.

Основні види підзаконних актів, як вже зазначалося, визначені у Конституції України, але Основний закон не може дати повний їх перелік. Цей перелік доповнюється діючими законами України. Отже, до основних підзаконних нормативно-правових актів України відносяться: постанови Верховної Ради України; укази та розпорядження Президента України; постанови та розпорядження Кабінету Міністрів України; накази, постанови, рішення та інші акти центральних органів виконавчої влади та їх територіальних підрозділів; постанови Верховної Ради Автономної Республіки Крим; постанови, рішення та розпорядження Ради Міністрів Автономної Республіки Крим; розпорядження голів місцевих державних адміністрацій; рішення місцевих рад; рішення виконавчих комітетів; акти інших виконавчих органів місцевих рад; розпорядження сільських, селищних

рад, міського голови; голів районних, районних у мсті, обласних рад; накази та розпорядження керівників підприємств та організацій та інші підзаконні нормативно-правові акти України (статути, правила, положення, регламенти тощо).

До системи джерел права України входять і нормативно-правові договори, які приймаються декількома правотворчими суб'єктами, містять норми чи принципи права і є загальнообов'язковими. Основними видами нормативно-правових договорів в Україні є міжнародні договори України та колективні договори. Хоча в Україні діяв з 1995 р. по 28 червня 1996 р. і конституційно-правовий договір, який був укладений Верховною Радою України та Президентом України «Про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України».

Міжнародні договори (пакти, конвенції, хартії, угоди тощо) є одним із основних джерел міжнародного права, яке забезпечує міжнародне співробітництво. Міжнародні договори України укладається з іноземними державами чи міжнародними організаціями і поділяються на міждержавні, міжурядові та міжвідомчі.

Ст. 9 Конституції України визначає, що чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України є частиною національного законодавства України [271].

Порядок укладення та реалізації міжнародних договорів України визначаються у Законі України «Про міжнародні договори України» (2004 р.), який встановлює і види міжнародних договорів: від імені України (Президент України або за його дорученням), від імені Уряду (Кабінет Міністрів України або за його дорученням), від імені міністрів, інших органів виконавчої влади, державних органів. Крім цього, у ст. 3 Закону України «Про міжнародні договори» передбачається, що від імені України укладаються міжнародні договори України: політичні, митні, торгівельні, про державний кордон, розмежування виключної (морської) економічної зони і

континентального шельфу України, щодо прав та свобод людини і громадянина; про участь України у міждержавних організаціях, про військові зони, природні ресурси та ін. [271].

Ще одним видом нормативно-правових договорів є колективний договір, основні положення про порядок його укладення, зміст, припинення дії тощо фіксуються у Кодексі законів про працю України та Законі України «Про колективні договори та угоди». Цим же законом визначаються і інші види нормативно-правових договорів трудовому праві: генеральна угода, галузева та регіональна. Угоди укладаються власниками та профспілками. Ці угоди укладаються з метою сприяння регулювання трудових відносин та забезпечення соціально-економічних інтересів працівників і власників [271].

Ще одним джерелом права в Україні є правовий звичай. Щоправда сфера його застосування у національній правовій системі є значно вужчою, ніж інших джерел права.

Так, ст. 7 Цивільного кодексу України визначає, що цивільні відносини можуть регулюватися звичаєм, зокрема, звичаєм ділового обороту, а ст. 11 Сімейного кодексу України передбачає, що при вирішенні сімейного спору суд за заявою заінтересованої сторони може врахувати місцеві звичаї, а також звичай національної меншини, до якої належать сторони або одна з них, якщо вони не суперечать вимогам цього кодексу, інших законів та моральним засадам суспільства [271].

Водночас, у ст. 4 Господарського процесуального кодексу України зазначається, що у разі відсутності законодавства, що регулює спірні відносини за участю іноземного суб'єкта підприємницької діяльності господарський суд може застосовувати міжнародні торговельні звичаї [271].

Аналіз Кодексу торговельного мореплавства дозволяє зазначати, що у ньому застосування звичаю має доволі широкі межі: ст. 6, ст. 295 – звичаї торговельного мореплавства; ст. 71 – морські звичаї; ст. 146- звичаї; ст. 148, 149 –звичаї портів; ст. 293 – застосування міжнародних звичаїв

торговельного мореплавства, а ст. 78 визначає повноваження начальника морського порту з видання зводу звичаїв порту [271].

У юридичній літературі обговорюється питання про можливість застосування в Україні судового прецеденту як джерела права [210, 213, 214, 218]. Проте офіційного закріплення повноважень для вищих судових органів в Україні щодо правотворення поки-що не відбулося. Щоправда, у ст. 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» передбачено, що суди України застосовують при розгляді справ Конвенцію про захист прав людини та основоположних свобод та практику Європейського суду як джерела права [271]. І хоча з цим положенням важко погодитися, адже Конвенція 1950 р. рішення Європейського суду з прав людини не визнає джерелами права, незважаючи на їх прецедентний характер, а Євросуд є конвенційним органом і здійснює свої повноваження (застосування та тлумачення конвенційної норми) лише у межах, передбачених Конвенцією, не наділений правотворчими повноваженнями; все ж положення ст. 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» не є скасованими, а відтак ми повинні визнавати і те, що згідно з названим Законом в Україні діють і такі джерела права, як судові прецеденти, хоча це джерела іншої міжнародної системи, реалізацію яких необхідно забезпечити в Україні.

Поряд з цим, необхідно розмежувати нормативно-правовий, правозастосовчий та правотлумачний судовий прецедент. Видається, що саме правозастосовчим або правотлумачним прецедентом і є рішення (практика) Європейського суду з прав людини. А визначення їх природи є важливим з позицій встановлення їх місця у системі джерел права України.

Не приділяється достатньої уваги в Україні і принципам як джерелу права, хоча вони фіксуються у законодавстві.

Таким чином, система джерел права України є поліструктурним утворенням в межах якого нормативно-правові приписи узгоджуються у відповідних зовнішніх формах права.

І до таких зовнішніх форм (джерел) права в Україні відносяться нормативно-правові акти, нормативно-правові договори, правові звичаї, а щодо загальних принципів права та судового прецеденту у юридичній літературі ведеться дискусія. Питання про види джерел права України, їхнє місце у системі джерел права, зв'язки, які виникають між ними та інші питання, необхідно було б зафіксувати у чинному законодавстві. Проте в Україні відсутній спеціальний закон «Про джерела права в Україні», хоча намагання створити такий закон є сталими. Так, у період з 2008 по 2010 рр. у парламенті України розглядався проект Закону України «Про нормативно-правові акти» (№1729-VI), який врешті-решт 29 червня 2010 р. був відхилений парламентом. У грудні 2010 р. у Верховну Раду України був зареєстрований новий проект Закону України «Про нормативно-правові акти» (№7409), поданий народним депутатом Ю.Р. Мірошніченком. Проте, Головне науково-експертне управління у своєму висновку на даний проект зазначило, що він не тільки відтворює недоліки попереднього закону, але й містить інші суттєві вади [271], у зв'язку з чим, за результатами розгляду у першому читанні законопроект було повернено на доопрацювання.

У проекту Закону України «Про нормативно-правові акти» до видів нормативно-правових актів відносяться закони та підзаконні акти, а до законів України: Конституцію України, закони України. До підзаконних актів проєктанти віднесли: постанови Верховної Ради України; укази Президента України; постанови Кабінету Міністрів України; накази, розпорядження, рішення міністрів та інших центральних органів виконавчої влади, накази їх територіальних органів; накази, постанови, розпорядження інших органів державної влади, які відповідно до законодавства є суб'єктом нормотворення; постанови Верховної Ради Автономної Республіки Крим; постанови Ради міністрів Автономної Республіки Крим; накази міністерств

та інших рішень органів виконавчої влади Автономної Республіки Крим; розпорядження голів місцевих державних адміністрацій; рішення місцевих референдумів; рішення місцевих рад та їх виконавчих органів; розпорядження сільських, селищних, міських голів, голів районів у містах, районних, обласних рад. Проектанти вважають, що складовою частиною нормативно-правових актів можуть бути правила, порядок, регламент, статут, положення, інструкція, які мають однакову юридичну силу з нормативно-правовими актами, що їх затверджують [271].

Виникає питання, чому проектанти вважають, що в Україні і дотепер діють лише нормативно-правові акти, бо про інші джерела права у законопроекті не йдеться?

Хоча у ст. 1 законопроекту дається визначення поняття «законодавство України», під яким розуміється утворена на ієрархічній основі система нормативно-правових актів та міжнародних договорів України. Водночас система нормативно-правових актів розглядається як взаємопов'язана сукупність нормативно-правових актів. Виходить, що для проектантів система законодавства є ширшим поняттям ніж система нормативно-правових актів. Видається, що використовуючи термін «законодавство України» автор мав на увазі систему джерел права України, бо відніс до цієї системи нормативно-правові акти та міжнародні договори, тобто джерела права різної юридичної природи.

Як і попередні проекти цей проект не охопив всіх форм об'єктивації норм права у нашому суспільстві та не розкрив їх взаємодію у системі. Зокрема проектанти не згадали про такі джерела права як колективні договори, правовий звичай, принципи права.

Не коректним видається і визначення поняття «законодавство України» як утвореної на ієрархічній основі система нормативно-правових актів та міжнародних договорів. Адже воно зменшує місце міжнародних договорів у системі законодавства згідно з принципу ієрархії.

Стаття 8 проекту передбачає, що чинні міжнародні договори України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, мають вищу юридичну силу ніж нормативно-правові акти, зазначені зокрема у п. 2 (закони). А це породжує запитання : чому міжнародні договори, які ратифіковані Верховною Радою України мають вищу юридичну силу ніж закони, які приймаються Верховною Радою України? Видається, що це свідчить про координаційні зв'язки між законами та міжнародними договорами, а не субординаційні. Субординаційні зв'язки можуть виникати згідно із Законом України «Про міжнародні договори України» лише при наявності юридичної колізії [271].

Отже, поняття «законодавство» чи «система законодавства» не розкривають способів та застосування регулювання у нашій правовій системі в сучасних реаліях. Це можливо лише при використанні поняття «система джерел права».

Таким чином, аналіз чинних джерел українського права дозволяє виявити їх основні ідентифікаційні ознаки у системі джерел континентального права: закріплення на конституційному рівні принципу ієрархії нормативно-правових актів та положення про місце міжнародних договорів у системі джерел права України, визначення верховенства закону у системі нормативно-правових актів та верховенство конституції у системі законодавства; наявність значної кількості кодексів.

Водночас, до особливостей сучасної системи джерел права відносять: збереження принципу ієрархії нормативно-правових актів; визначення верховенства конституції та законів, зростання питомої ваги міжнародних договорів, наявність значної кількості законів та великої кількості підзаконних актів; наявність інфляції законодавчих приписів, відсутність чітких нормативних положень щодо реалізації правових звичаїв в Україні.

Все це свідчить про те, що система джерел права формується, її структура є доволі рухливою та нестабільною; на її формування суттєво впливають міжнародні правові стандарти, зокрема європейські. Все це

свідчить про необхідність формування сталого механізму джерел українського права, з врахуванням природи та особливостей джерел міжнародного права, що діють у національному полі.

5.2. Механізм взаємодії джерел права в Україні

У межах системи джерел права України можна виокремити нормативно-акту, договірну та звичаєву підсистему, а у межах системи нормативно-правових актів – підсистему законів та підзаконних актів. Для належного функціонування такої системи необхідно забезпечити відповідні взаємозв'язки. Деякі способи та засоби їх забезпечення фіксуються на рівні Конституції України. Так, ст. 8 Конституції України визначає, що Конституція України має найвищу юридичну силу, а закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України та повинні відповідати їй [271].

Визначається у конституції і необхідність реєстрації нормативно-правових актів, зокрема, ст. 117 передбачає, що реєстрації в порядку встановленому законом підлягають нормативно-правові акти Кабінету Міністрів України, міністрів та інших центральних органів виконавчої влади [271].

Водночас, у ст. 118 Конституції України зазначається, що рішення голів місцевих державних адміністрацій, що суперечать Конституції та законам України, іншим актам законодавства України можуть бути скасовані Президентом України або головою місцевої державної адміністрації вищого рівня, в порядку встановленому законом [271].

Визначає Конституція України і порядок суперечності актів Автономної Республіки Крим Конституції та законам України. У ст. 137 Конституції України зазначається, що Президент України може зупинити дію нормативно-правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим з мотивів невідповідності Конституції України та законам України та одночасно він може звернутися до Конституційного Суду України щодо їх конституційності [271].

З мотивів невідповідності Конституції та законам України зупиняються в установленому порядку і рішення органів місцевого самоврядування з одночасним зверненням до суду [271].

Вирішення питань про конституційність джерел права України покладається на Конституційний Суд України. Згідно ст. 150 Конституції України до повноважень Конституційного Суду України належать вирішення питань про відповідність Конституції України (конституційність) законів та інших нормативно-правових актів Верховної Ради України, актів Президента України, актів Кабінету Міністрів України, правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим. Конституційний Суд України здійснює також офіційне тлумачення Конституції України та законів України.

Принцип ієрархічності між джерелами права України фіксується і в інших законах України зокрема кодексах. Так, Кодекс адміністративного судочинства України визначає, що у разі невідповідності нормативно-правового акту Конституції України, закону України чи іншому правовому акту, суд застосовує правовий акт, який має вищу юридичну силу [271]. У ст. 171 Кодексу адміністративного судочинства України зазначається, що правила цієї статті поширюються на розгляд адміністративних справ щодо законності (крім конституційної) постанови та розпоряджень Кабінету міністрів України, постанов Верховної Ради Автономної Республіки Крим: законності та відповідності правовим актам вищої юридичної сили нормативно-правових актів міністрів, інших центральних органів виконавчої влади, Ради міністрів Автономної Республіки Крим, місцевих державних адміністрацій, органів місцевого самоврядування, інших суб'єктів владних повноважень. Суд може визнати нормативно-правовий акт незаконним чи таким, що не відповідає правовому акту вищої юридичної сили повністю чи в окремій його частині [271].

У ст. 50 Закону України «Про Кабінет Міністрів України» зазначається, що Кабінет Міністрів України на основі та на виконання Конституції та

законів України, актів Президента України видає обов'язкові до виконання акти – постанови і розпорядження. При цьому акти Кабінету Міністрів України нормативного характеру видаються у формі постанови Кабінету Міністрів України, а з організаційно-розпорядчих та інших поточних питань видається у формі розпоряджень Кабінету Міністрів України [271].

Закон України «Про місцеві державні адміністрації» передбачає, що на виконання Конституції України, законів України, актів Президента України, Кабінету Міністрів України, міністрів та інших центральних органів виконавчої влади, власних і делегованих повноважень голови місцевих державних адміністрацій у межах своїх повноважень видає розпорядження, а керівники управлінь, відділів та інших структурних підрозділів – накази [271], а у ст. 43 Закону України «Про місцеві державні адміністрації» зазначається, що акти місцевих державних адміністрацій, що суперечать Конституції України, Законам України, рішенням Конституційного Суду України, актам Президента України та Кабінету Міністрів України або інтересам територіальних громад чи окремих громадян можуть бути оскаржені до органу виконавчої влади вищого рівня або до суду. Водночас, незаконні розпорядження голови державної адміністрації скасовуються Президентом України, головою місцевої державної адміністрації вищого рівня або в судовому порядку, а незаконні накази керівників управління відділів та інших структурних підрозділів місцевої державної адміністрації можуть бути скасовані головою місцевої державної адміністрації, відповідним міністерством, іншим центральним органом виконавчої влади [271].

У Законі України «Про місцеве самоврядування в Україні» зазначається, що акти органів та посадових осіб місцевого самоврядування з мотивів їхньої невідповідності Конституції або законам України визнаються незаконними в судовому порядку [271].

Конституція Автономної Республіки Крим визначає, що у разі виникнення суперечностей положень нормативно-правових актів Верховної

Ради Автономної Республіки Крим та актів Ради Монстрів Автономної Республіки Крим Конституції України, законам України діють положення Конституції України, законів України [271]. А в Законі України «Про Верховну Раду Автономної Республіки Крим» зазначається, що з мотивів невідповідності нормативно-правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим Конституції та законам України, Президент України може зупинити дію цих нормативно-правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим з одночасним зверненням до Конституційного Суду України щодо їх конституційності [271].

У ст. 7 проекту Закону України «Про нормативно-правові акти», поданого до Верховної Ради України народним депутатом Мірошніченком Ю.Р. (№142) передбачається, що Конституція України у системі нормативно-правових актів України має найвищу юридичну силу; закони приймаються на основі Конституції України і повинні відповідати Конституції, постанови Верховної Ради України, укази Президента України приймаються на основі та на виконання Конституції законів України і мають вищу юридичну силу щодо постанов уряду, актів міністрів та інших підзаконних актів; постанови Кабінету Міністрів України мають вищу юридичну силу ніж акти міністрів; постанови Верховної Ради Автономної Республіки Крим, накази міністрів мають вищу юридичну силу ніж постанови Верховної Ради Автономної Республіки Крим, накази міністрів Автономної Республіки Крим; постанови Верховної Ради Автономної Республіки Крим мають вищу юридичну силу ніж накази міністрів Автономної Республіки Крим, накази територіальних органів міністерств, а ці – вищу юридичну силу ніж розпорядження голів областей, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій, які мають вищу юридичну силу щодо розпоряджень голів районних державних адміністрацій; в той же час рішення місцевих референдумів нормативного характеру мають вищу юридичну силу стосовно рішень місцевих рад нормативного характеру, які мають вищу юридичну силу ніж нормативно-правові акти їх виконавчих

органів або розпоряджень сільських, селищних, міських голів або голів районів у місті, районних, обласних рад [271].

У проекті передбачається, що у разі виявлення суперечностей між нормативно-правовими актами чи їх окремими положеннями до таких актів вносяться зміни [271].

У ст. 53 проекту Закону України «Про нормативно-правові акти» фіксується положення про облік нормативно-правових актів, підтримання в контрольному стані та зберігання; включення до єдиного державного реєстру [271]. Аналіз чинних законів України свідчить про те, що взаємодія здійснюється як і в інших системах континентального права на підставі принципу ієрархічності, який фіксується насамперед, на конституційному рівні. Разом з тим, в Конституції України та у Законах України визначаються сфери регулювання. Так, Конституція України визначає повноваження Верховної Ради України, Президента України, Кабінету Міністрів України, місцевих державних адміністрацій, органів місцевого самоврядування; сфери регулювання Автономної Республіки Крим, а також питання, які належать до відання Автономної Республіки Крим [271]. Водночас ст. 92 Конституції України встановлює перелік питань, які визначаються та встановлюються виключно законами [271].

Крім цього на конституційному рівні визначаються правові засоби, суб'єкти, що забезпечують взаємодію, інколи колізійний механізм. Але при цьому на конституційному рівні не фіксується механізм взаємодії з іншими джерелами національного права.

Так, одним із джерел права, який використовується в Україні є колективний договір, угоди, що укладаються на основі чинного законодавства, прийнятих сторонами зобов'язань з метою регулювання трудових і соціально-економічних відносин та узгодження інтересів працівників, власників та уповноважених ними органів [271]. Колективний договір укладається на підприємстві, в установах, організаціях [271], а угода

– на державному, галузевому регіональному рівнях на двосторонній основі [271].

Проте порядок укладання та реалізації цих договорів регулюються трудовим законодавством, яке не визначає їх взаємодії з іншими джерелами права, за виключенням ст. 5 ЗУ «Про колективні договори і угоди», в якій зазначається, що якщо умови колективних договорів або угод погіршують порівняно з чинним законодавством становище працівника, вони визнаються недійсними і не можуть бути включені до договорів та угод, а також до трудового договору.

Ідентична картина спостерігається і щодо правових звичаїв. У ст. 7 Цивільного кодексу України зазначається, що звичаєм є правило поведінки, яке не встановлене актами цивільного законодавства, але є усталеними у певній сфері цивільних відносин, він може бути зафіксований у відповідному декреті, але якщо він суперечить договору або актам цивільного законодавства, то у цивільних відносинах не застосовується [271]. На конституційному рівні встановлюється місце міжнародних договорів України у системі законодавства України. У ст. 9 Конституції України зазначається, що чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України є частиною національного законодавства України [271]. Укладення міжнародних договорів, які суперечать Конституції України можливе лише після внесення відповідних змін до Конституції України. Крім цього, ст. 18 Конституції України визначає, що зовнішньополітична діяльність України спрямована на збереження її національних інтересів і безпеки шляхом підтримання мирного та взаємовигідного співробітництва з членами міжнародного співтовариства за загальновизнаними принципами та нормами міжнародного права [271].

Водночас, у Законі України «Про міжнародні договори України» дається розуміння міжнародного договору України як укладеного у письмовій формі з іноземною державою або іноземним суб'єктом міжнародного права, який регулюється міжнародним правом, незалежно від

того міститься договір в одному чи декількох пов'язаних між собою документах, і незалежно від його конкретного найменування (договір, угода, конвенція, пакт, протокол тощо). Ст. 19 Закону України «Про міжнародні договори України» відтворює конституційне положення про те, що чинний міжнародний договір є частиною національного законодавства і додається, що застосовуються вони в порядку, передбаченому для норм національного законодавства [271].

Але крім цього, у законі зазначається, що в разі, якщо міжнародним договором України, який набрав чинності в установленому порядку, встановлюються інші правила, ніж ті, що передбачені у відповідному акті законодавства України, то застосовується правило міжнародного договору [271].

Закони України, зокрема кодекси, як правило, відтворюють конституційні положення про співвідношення національного законодавства та міжнародних договорів України.

Так, ст. 3 Кримінального кодексу України передбачає, що законодавство України про кримінальну відповідальність ґрунтується на Конституції України та загальновизнаних принципах і нормах міжнародного права; закони України про кримінальну відповідальність повинні відповідати положенням, що містяться у чинних міжнародних договорах, на обов'язковість яких надано Верховною Радою України [271].

У ст. 2 Кримінально-виконавчого кодексу України зазначається, що кримінально-виконавче законодавства України складається з цього кодексу, інших актів законодавства, а також чинних міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України [271], а ст. 7 визначає, що цими міжнародними договорами визначається правовий статус засуджених іноземців та осіб без громадянства.

У ст. 10 Цивільного кодексу України та ст. 13 Сімейного кодексу України зазначається, що чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України є частиною національного

цивільного (сімейного) законодавства; а якщо у міжнародних договорах України укладених у встановленому законом порядку містяться інші правила ніж ті, що встановлені відповідним актом цивільного (сімейного) законодавства, то застосовуються правила відповідного міжнародного договору України [271].

Кодекс адміністративного судочинства України передбачає, що адміністративне судочинство здійснюється відповідно до Конституції України, Кодексу про адміністративне судочинство України та міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України [271].

А ст. 8 Кодексу адміністративного судочинства України передбачає, що суд застосовує принцип верховенства права з урахуванням судової практики Європейського суду з прав людини.

Цивільний процесуальний кодекс передбачає, що у разі, якщо міжнародний договір, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України передбачено інші правила, ніж у Цивільному процесуальному кодексі, то застосовуються правила міжнародного договору. А в разі невідповідності законів України міжнародному договору, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України, суд застосовує міжнародний договір [271].

Кримінально-процесуальний кодекс України передбачає, що порядок зносин судів, прокурорів, слідчих і органів дізнання з відповідними установами іноземних держав, а також порядок виконання взаємних доручень визначається законом України і міжнародним договором України [271].

У ст. 4 Господарсько-процесуального кодексу України зазначається, що господарський суд вирішує господарські спори на підставі Конституції України, Господарсько-процесуального кодексу України, інших законодавчих актів України, міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.

Якщо у міжнародних договорах, згода на обов'язковість яких надано Верховною Радою України, встановлені інші правила, ніж ті, що передбачені законодавством України, то застосовуються правила міжнародного договору [271]. При цьому, Господарський суд у випадках, передбачених законом або міжнародним договором застосовує норми іноземних держав.

Міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України є складовою частиною податкового і митного законодавства. У ст. 7 Митного кодексу України зазначається, що коли міжнародні договори України, укладені в установленому порядку, встановлено інші правила ніж, ті, що передбачені цим кодексом, то застосовуються правила міжнародного договору [271]. Ці ж правила щодо пріоритету міжнародного договору визначаються і у податковому кодексі України.

Водночас, міжнародні договори України з питань торговельного мореплавства застосовуються в Україні в порядку, передбаченому Законом України «Про міжнародні договори України» [271]. А у Кодексі законів про працю України визначається співвідношення міжнародних договорів про працю і законодавства України (ст. 8-1), в якому фіксується наступне положення: «Якщо міжнародним договором або міжнародною угодою, в яких бере участь Україна, встановлені інші правила, ніж ті, що їх містить законодавство України про працю, то застосовуються правила міжнародного договору або міжнародної угоди» [271].

Разом з цим, ст. 151 Конституції України передбачає, що Конституційний Суд України за зверненням Президента України або Кабінету Міністрів України за зверненням Президента України або Кабінету Міністрів України дає висновки про відповідність Конституції України чинних міжнародних договорів України або тих міжнародних договорів, що вносяться до Верховної Ради України для надання згоди на їх обов'язковість [271].

При цьому, необхідно звернути увагу і на спосіб впровадження міжнародних договорів у національне законодавства. Міжнародні договори

інкорпорується у внутрішньодержавне законодавство за допомогою закону про ратифікацію, прийняття чи приєднання, тобто автоматично, без необхідності прийняття доповнюючого акту законодавчого чи адміністративного характеру [271]. Діючі міжнародні договори публікуються у «Зібранні діючих міжнародних договорів України» та інших офіційних друкованих виданнях України (ст. 21) та включаються до Єдиного державного реєстру нормативних актів (ст. 22) згідно Закону України «Про міжнародні договори України» [271].

Важливо уточнити і положення, які визначають місце міжнародних договорів України, а це згідно зі ст. 9 – складова частина національного законодавства України. Таким чином не визначає Конституція України взаємодію міжнародних договорів з іншими джерелами права України, хоча ст. 19 Закону України «Про міжнародні договори України» закріплює, що міжнародний договір застосовується як національне законодавство, а в разі колізії – діє міжнародний договір.

У ст. 8 проекту Закону України «Про нормативно-правові акти» (№142) визначається, що чинні міжнародні договори України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України мають вищу юридичну силу ніж закони та підзаконно-правові акти передбачені у п. 3-12 ст. 7 цього проекту закону, міжнародні договори, затвердження, прийняття, приєднання яких відбувалося у формі указу Президента України мають вищу юридичну силу щодо підзаконних нормативно-правових актів. Договори, що укладаються від імені Уряду, які затверджуються указом Президента України мають вищу юридичну силу між нормативно-правові акти, зазначені у п. 3-12 ст. 7 цього законопроекту; міжнародні договори, що укладаються від імені Уряду, затвердження яких відбувалося у формі постанови Кабінету Міністрів України, мають вищу юридичну силу ніж постанови Кабінету Міністрів України та інші нормативно-правові акти, передбачені п. 5-12 ст. 7; міжвідомчі міжнародні договори, що укладені від імені міністрів та інших центральних органів виконавчої влади, державних органів, які

затверджуються у формі постанови Кабінету міністрів України мають вищу юридичну силу ніж постанови Кабінету міністрів України та нормативно-правові акти, зазначені у п. 5-12 ст. 7 цього законопроекту; міжвідомчі міжнародні договори, що укладаються від імені міністрів та інших центральних органів виконавчої влад, інших державних органів, які прийняли у формі нормативно-правового акту цих органів, мають вищу юридичну силу ніж нормативно-правові акти зазначені у п.5-12 ст.7 цього законопроекту [271]. Аналіз цих положень викликає сумнів щодо позиції авторів законопроекту стосовно наявності вищої юридичної сили міжнародних договорів по відношенні до законів України, адже згідно з Конституцією України закони приймаються Верховною Радою України і міжнародні договори ратифікуються Верховною Радою України у формі закону, якщо за юридичною природою не відрізняються від інших законів, про що йдеться і у відповідному рішенні Конституційного Суду України. Видається, що у системі джерел права вони займають однакове положення, а зв'язки між ними – це зв'язки координації, а не субординації. І лише у випадку колізії пріоритет визнається за міжнародним договором. Проте, у юридичній літературі існують різні позиції стосовно місця законів у системі джерел права України.

Так, деякі автори вважають, що міжнародні договори мають пріоритет щодо законів України і це впливає з конституційного принципу добросовісного виконання Україною своїх міжнародних зобов'язань [208, с. 32].

Інше пріоритетне застосування міжнародного договору перед законом виводиться із таких умов: неможливість узгодження норми закону з відповідними положеннями міжнародного договору; ратифікація міжнародного договору з попередньої санкції парламенту, що відображено у законі; самовиконуваність відповідних договірних положень; дотримання міжнародного договору іншою стороною (принцип взаємності); набрання

чинності міжнародним договором у межах держави та офіційного опублікування [165, с. 223].

Це, на думку деяких авторів, дає підставу стверджувати, що міжнародні договори в Україні мають пріоритет щодо законів, хоча і наголошують, що пріоритет перед законами мають тільки ті міжнародні договори, рішення про згоду на обов'язковість яких для України було прийнято у формі закону [165, с. 227].

Якщо сумнів щодо наявності вищої юридичної сили у міжнародних договорів стосовно законів України виникає на підставі відповідних положень чинного законодавства, зокрема Конституції України, то стосовно пріоритету щодо підзаконних актів – відсутності законодавчих положень про те, що міжнародні договори, згода на яких на надавалася Верховною Радою України можуть мати вищу юридичну силу щодо інших нормативно-правових актів чи джерел права України.

Водночас, якщо звернутися до поняття «юридична сила джерел права», то вона трактується як така властивість джерел права, яка характеризує формальну обов'язковість одного джерела права відносно іншого і визначається часткою владних повноважень правотворчого суб'єкта [42, с.186].

Отже, якщо юридична сила міжнародних договорів у системі джерел права України виходить від Верховної Ради України, то вона не може бути вищою від юридичної сили законів, які приймаються Верховною Радою України. Але це не повинно бути підставою для обґрунтування відмови від виконання зобов'язань, передбачених міжнародними договорами. І будь-яка країна світу, завжди намагається трактувати своє законодавство так, щоб міжнародні договори чітко виконувались, а наступне національне законодавство враховувало положення міжнародного договору та інших джерел міжнародного права.

Видається, що проектантам слід було врахувати при створенні Закону України «Про нормативно-правові акти» і ст. 17 Закону України «Про

виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини», в якій йдеться про те, що суди України застосовують при розгляді справ Конвенцію про захист прав людини та основних свобод та практику Суду як джерела права [271].

А породжує всі ці недоліки, насамперед, неправильне іменування відповідних правових явищ. Насамперед мова йде про термін «законодавство», який використовується для відображення чинних джерел права України.

Так, у проекті (№142) «законодавство України» трактується як утворена на ієрархічній основі система нормативно-правових актів та міжнародних договорів України. Але чи можна до змісту поняття «законодавство» включити джерела різної юридичної природи? Видається, що тут має місце невідмежованість понять «законодавство», «система законодавства», «система нормативно-правових актів», «система джерел права». В основі поняття «законодавство» використано широке трактування системи законодавства (відоме ще з радянських часів), як сукупності чинних нормативно-правових актів, а також додано до цієї сукупності міжнародні договори (з метою уникнення розбіжностей зі ст. 9 Конституції України). Проте, таке механічне об'єднання явищ різної юридичної природи породжує суттєві деформації у чинній системі джерел права.

Система нормативно-правових актів трактується як взаємопов'язана сукупність нормативно-правових актів, яка ієрархічно структурована від актів вищої юридичної сили до актів нижчої юридичної сили та взаємозалежна між актами однакової юридичної сили. Але якщо існує система нормативно-правових актів, яка є складовою частиною законодавства, то законодавство повинно включати й інші підсистеми: договірну, звичаєву. Отже, терміном «законодавство» позначається система джерел права України, а тому і не потрібно було підміняти ці поняття. Видається, що термін «система джерел права» є найбільш вдалим для

позначення національного нормативно-правового комплексу, який об'єктивувався у різноманітних джерелах права.

Саме це поняття дозволить чітко визначити координаційні, субординаційні та інші зв'язки у системі, внутрішню її будову (структуру). Первинним елементом такої структури є нормативно-правові приписи, які групуються у нормативно-правові інститути, галузі та інші системні утворення. При групуванні нормативно-правових приписів у системі джерел права України мають використовуватися різні критерії: предмет та метод правового регулювання, юридична сила, суб'єкти правотворення, зовнішні форми права. Можливе використання й інших критеріїв. Це дозволить забезпечити цілісність системи, незважаючи на її поліструктурний характер. На даному етапі розвитку України важливим є і створення загальнодержавної програми, яка б містила комплексну оцінку нормативно-правового масиву України з урахуванням кращих здобутків як вітчизняної, так і зарубіжної юридичної науки та практики. Це б дозволило належно вивчити проблеми забезпечення взаємодії сучасних джерел права України у межах цілісної системи, встановлення її основних параметрів та виявлення тенденцій розвитку, а також підготувати проект Закону України "Про систему джерел права України". Такий закон, на відміну від запропонованих законопроектів "Про нормативно-правові акти", які не відображають механізму взаємодії за умов урізноманітненості джерел права України, міг би сприяти подальшій розформалізації правової системи України, відходу від крайніх позицій юридичного позитивізму як у науці, так і в практиці. Адже збільшення питомої ваги законів у системі джерел права, міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, а також міжнародних документів в цілому потребує створення належного механізму їх взаємодії, а такий механізм може належно функціонувати лише у межах системи джерел права та за умов його формалізації у законі України.

Закон України "Про систему джерел права України" повинен зафіксувати визначення поняття системи джерел права України як комплексу

взаємопов'язаних та взаємоузгоджених нормативно-правових приписів, що об'єктивовані у відповідних зовнішніх формах; визначити сучасні джерела права України, які утворюють цю систему, з конкретизацією всіх підвидів і підсистем; встановити внутрішню будову системи джерел права з врахуванням основних типів зв'язків, які потрібно підтримувати у належному стані завдяки ефективному механізму взаємодії джерел права України.

При цьому необхідно казати, що система джерел права включає ще й підсистему нормативно-правових актів, підсистему нормативно-правових договорів та звичаєву підсистему. Система нормативно-правових актів є комплексом нормативно-правових приписів, що об'єктивуються у законах та підзаконних актів. Система законодавства – це комплекс приписів, що містяться у законах. Це сприятиме правильному відображенню реальних правових явищ, чіткій структуризації їх у межах системи джерел права, створенню ефективного механізму взаємодії джерел права в Україні.

Аналіз чинних джерел права України, зокрема конституції дозволяє зробити висновок, що частково такий механізм взаємодії відображений у Конституції України, насамперед у розділі II «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина», який є відображенням правових стандартів Ради Європи. Відображені у Конституції та законах України основні принципи Ради Європи – верховенство права, міжнародне співробітництво, добросовісне виконання міжнародних зобов'язань, захист прав людини, визначене місце міжнародних договорів (зокрема, Конвенції 1950 р.), частково колізійний механізм.

У частині формування механізму взаємодії із Європейським Союзом і визначаються деякі принципи взаємодії – принцип верховенства права; пріоритетний напрямок адаптації національного законодавства; створений перелік джерел права, які потребують внесення змін, узгодження термінології; запровадження експертизи законів та ін. [271].

Разом з тим, у чинних джерелах права України відсутні нормативні положення про способи встановлення та підтримки зв'язків у межах системи джерел права, відсутнє положення про умови збереження зв'язків між джерелами права а не визначені способи попередження та подолання розірвання цих зв'язків, відсутні нормативні положення щодо способів забезпечення зв'язків у системі джерел права України.

Для ефективності правового регулювання суспільних відносин в Україні видається важливим формування механізму взаємодії джерел права України та фіксації його основних параметрів у Конституції України та Законі України «Про систему джерел права України».

Так, у Конституції необхідно закріпити положення про коло джерел права України, основні принципи їх взаємодії з врахуванням ідентичних параметрів, які вже існують у конституційному праві; основні типи зв'язків у системі джерел права України; найбільш доцільне використання відповідних джерел права у сферах міжнародного та національного регулювання; про форми узгодження нормативно-правових приписів, колізійних механізм, основні способи встановлення та підтримання зв'язків.

У Законі України «Про систему джерел права України» необхідно визначити поняття «система джерел права», визначити повноваження правотворчих суб'єктів, встановити правотворчі процедури для кожного виду правотворчості; визначити технології правотворчості та основні способи систематизації нормативно-правових приписів; визначити основні умови збереження зв'язків у системі джерел права України; встановити основні умови розірвання зв'язків у системі та встановити основні засоби їх попередження та подолання.

Все це дозволить забезпечити узгоджене функціонування нормативно-правових приписів у сучасній системі джерел права України.

Висновки до п'ятого розділу

Особливості системи джерел українського права проявляються: у закріпленні на конституційному рівні принципу ієрархії нормативно-правових актів (конституція, закони, підзаконні акти) та положень про місце міжнародних договорів України у цій системі; у визнанні за Конституцією України найвищого місця в ієрархії її джерел права; у визнанні верховенства закону у системі нормативно-правових актів; у наявності значної кількості кодифікованих актів; у збільшенні питомої ваги міжнародних договорів; у наявності значної кількості законів та великої кількості підзаконних актів, а також у відсутності нормативних положень щодо застосування правових звичаїв в Україні.

Механізм взаємодії сучасних джерел українського права: діє на основі принципу ієрархічності: конституція – закони – підзаконні акти; на конституційному рівні визначаються принципи взаємодії конституції, законів та підзаконних актів, сфери регулювання, правові засоби та суб'єкти, що забезпечують взаємодію, інколи колізійний механізм, але не фіксується взаємодія з різними джерелами національного права; відсутні нормативні положення про основні способи встановлення та підтримання зв'язків у межах системи джерел права; відсутнє законодавчо закріплене поняття «система джерел права України»; не зафіксоване положення про умови збереження зв'язків між джерелами права та не визначені способи попередження та подолання розірвання цих зв'язків; відсутні спеціальні закони, які б фіксували основні положення щодо способів забезпечення зв'язків у системі джерел права України.

Необхідним видається закріплення основних параметрів моделі взаємодії джерел права України у національному законодавстві, що дозволить забезпечити узгоджене функціонування нормативно-правових приписів у сучасній системі джерел права України, ефективне правове регулювання суспільних відносин в Україні.

ВИСНОВКИ

У дисертації розв'язано нове наукове завдання, що полягає у виявленні основних параметрів та особливостей механізму взаємодії джерел континентального та загального права, який забезпечує узгоджене функціонування нормативно-правових приписів у межах відповідної системи джерел права.

Отримані у процесі дослідження результати дозволяють зробити наступні висновки:

1. Механізм взаємодії джерел права – це спосіб цілеспрямованого забезпечення узгодженості нормативно-правових приписів у межах системи з метою ефективної регламентації суспільних відносин.

2. Основні параметри механізму взаємодії джерел права мають включати: 1) принципи взаємодії; 2) чітко визначені та зафіксовані нормативні сфери правового регулювання та їх межі; 3) питому вагу правових засобів; 4) суб'єктів, що забезпечують взаємодію; 5) колізійний механізм.

3. Основними типами взаємодії у системі джерел права є: за предметом регулювання (цивільно-правовий, конституційно-правовий та ін.); за складом (однорівневий, багаторівневий); за юридичною силою (субординаційний, координаційний); за природою джерел права (нормативно-актний, договірний, прецедентний); за характером взаємодії (прямий, опосередкований). Основним способом встановлення зв'язків є правотворчість (створення та впровадження нормативно-правових приписів), а способом їх підтримання є систематизація нормативно-правових приписів, яка забезпечує чітку структуризацію системи джерел права.

4. Умовами збереження зв'язків у системі джерел права є: наявність чіткої правотворчої процедури; правильне обрання зовнішньої форми об'єктивації нормативно-правових приписів; нормативне закріплення механізмів реалізації нормативно-правових приписів; уподібнене розуміння

змісту принципів чи норм права. Умовами розірвання зв'язків є: недосконалість правотворчої діяльності; деформації правотворчості; відсутність досконалої правотворчої техніки; неправильний вибір чи використання зовнішньої форми (джерела) права; колізії, конкуренції, прогалини, неправильне застосування нормативно-правових приписів; відмінності у підходах до розуміння принципів чи норм права.

5. Особливості сучасних джерел міжнародного права полягають: в його утворенні та забезпеченні спеціальними уповноваженими суб'єктами (державами, міждержавними організаціями чи їх інституціями, міжнародними судами); у формуванні нормативно-правових приписів в особливому порядку (шляхом узгодження інтересів суб'єктів міжнародного права); у відмінному від національного права порядку забезпечення норм міжнародного права (попередження держави-учасниці чи припинення її членства та ін.); у використанні в значній мірі диспозитивного методу правового регулювання; у визнанні основними джерелами міжнародного права установчих договорів міжнародних організацій; у визнанні джерелами права інституційних нормативно-правових актів; в розширенні сфери регулювання джерел міжнародного права.

6. Особливості сучасних джерел континентального права проявляються: у їх поділі на первинні (нормативно-правовий акт, нормативно-правовий договір, загальні принципи права) та вторинні (правовий звичай, судова практика, правова доктрина); у фіксації у національному законодавстві переважно первинних джерел права; в ієрархічності у системі нормативно-правових актів: конституції, законів, підзаконних актів; у провідній ролі закону та найвищому місці в ієрархії джерел права конституції; у наявності значної кількості кодексів; у збільшенні питомої ваги міжнародних договорів; у значній витребуваності прецедентних рішень вищих судів; в уподібненні нормативно-правових приписів під впливом міжнародних стандартів.

7. Механізм взаємодії сучасних джерел національного континентального права: діє на підставі принципу ієрархічності: конституція, закони, підзаконні акти; на конституційному рівні визначаються принципи взаємодії, сфери та межі регулювання, правові засоби, суб'єкти, що забезпечують взаємодію, частково і колізійний механізм. У той же час, відсутній чіткий механізм взаємодії джерел міжнародного та національного права, формування якого є потребою нашого часу.

У зв'язку з цим видається необхідною фіксація у конституціях континентального права положень: про системи джерел права (з врахуванням джерел міжнародного права, які діють у національному правовому полі); про основні принципи, які забезпечать взаємодію джерел міжнародного та національного права (справедливості, верховенства права, захист прав і свобод людини, взаємодоповненості міжнародного права національним); про галузеву та публічно- і приватно-правову типологізацію; про основні субординаційні та координаційні зв'язки між нормативно-правовими приписами; про найбільш доцільне використання відповідних джерел права у конкретних сферах правового регулювання; про форми узгодження нормативно-правових приписів (гармонізація, уніфікація); про колізійний механізм, що враховує потенційні колізії та способи їх подолання; про способи встановлення та підтримання зв'язків.

У спеціальних законах (про систему джерел права) необхідно чітко зафіксувати положення: про правотворчі повноваження відповідних суб'єктів та про правотворчі процедури, а також про найбільш витребувані способи систематизації нормативно-правових приписів, про умови збереження зв'язків у системі джерел права та засоби попередження чи подолання розірваних зв'язків.

8. Особливостями сучасних джерел загального права є: визнання їх основою судових прецедентів; наявність значної кількості законів та консолідованих актів; зміна характеру джерел прецедентного права; мінімізація використання правового звичаю та доктрини; зростання питомої

ваги міжнародних договорів; розширення сфери законодавчого регулювання та звуження сфери прецедентного регулювання; підвищення витребуваності прецедентів у конкретизації та тлумаченні нормативно-правових приписів; уподібнення нормативно-правових приписів під впливом міжнародних стандартів; урізноманітнення системи джерел права.

9. Механізм взаємодії сучасних джерел національного загального права хоч і продовжує діяти на основі вихідних засад прецедентного права, проте все більш витребуваним стає принцип ієрархічності нормативно-правових актів. Водночас, відсутній чіткий механізм взаємодії джерел міжнародного та національного права. Все це підтверджує необхідність вдосконалення механізму взаємодії джерел національного загального права та створення механізму взаємодії джерел національного загального та міжнародного права. Також витребуваною є фіксації у конституціях чи конституційних законах основних його положень: про систему джерел права (зі встановленням місця джерел міжнародного права, що діють у спільному правовому полі), про принцип співвідношення і взаємодію джерел міжнародного та національного права (зокрема, верховенства права, захисту прав людини); про розмежування сфер міжнародного та національного регулювання; про галузеву та інституційну типологізацію; про типологізацію норм загального права та права справедливості; про координаційні зв'язки (зокрема, міжнародні договори – закони) та субординаційні зв'язки (конституції, конституційні закони, звичайні закони, а також в частині ієрархії прецедентів); про форми узгодження нормативно-правових приписів (особливо у контексті нормативно-правової уніфікації); про колізійний механізм; про основні потенційні колізії та способи їх подолання; про способи встановлення та підтримання зв'язків.

У спеціальних законах (про систему джерел права) загального права необхідно зафіксувати положення: про правотворчі повноваження суб'єктів, що створюють нормативно-правові приписи (у тому числі і вищих судових органів); про правотворчу процедуру; про консолідацію та облік нормативно-

правових приписів, а в необхідних випадках і про кодифікацію як способи забезпечення сталості зв'язків у системі; про визначення місця правотлумачних та правозастосовчих прецедентів; про місце делегованого законодавства та адміністративних підзаконних актів у системі джерел права; про принципи права, створені вищими судами, які спрямовані на забезпечення адаптації джерел права; про уподібненість та цілісність правового регулювання у нових умовах.

10. Особливості системи джерел українського права, яка ідентифікується із системою джерел континентального права, полягають: у закріпленні на конституційному рівні принципу ієрархії нормативно-правових актів (конституція, закони, підзаконні акти) та положень про місце міжнародних договорів України у цій системі; у визнанні за Конституцією України найвищого місця в ієрархії її джерел права; у визнанні верховенства закону у системі нормативно-правових актів; у наявності значної кількості кодифікованих актів; у збільшенні питомої ваги міжнародних договорів; у наявності значної кількості законів та великої кількості підзаконних актів, а також у відсутності нормативних положень щодо застосування правових звичаїв в Україні.

11. Механізм взаємодії сучасних джерел українського права: діє на основі принципу ієрархічності: конституція – закони – підзаконні акти; на конституційному рівні визначаються принципи взаємодії конституції, законів та підзаконних актів, сфери регулювання, правові засоби та суб'єкти, що забезпечують взаємодію, інколи колізійний механізм, але не фіксується взаємодія з різними джерелами національного права; відсутні нормативні положення про основні способи встановлення та підтримання зв'язків у межах системи джерел права; відсутнє законодавчо закріплене поняття «система джерел права України»; не зафіксоване положення про умови збереження зв'язків між джерелами права та не визначені способи попередження та подолання розірвання цих зв'язків; відсутні спеціальні

закони, які б фіксували основні положення щодо способів забезпечення зв'язків у системі джерел права України.

12. Сформовані пропозиції щодо створення механізму взаємодії джерел права в Україні та фіксації цих положень у Конституції України, законі України «Про систему джерел права України». Так, у Конституції України необхідно закріпити положення: про коло джерел права України (з врахуванням місця джерел міжнародного права, що діють у національному правовому полі); про основні принципи взаємодії джерел національного, а також міжнародного та національного права (ідентичні для континентального); про основні типи зв'язків у системі джерел права України; про сфери міжнародного та національного регулювання та про найбільш доцільне використання відповідних джерел права у цих сферах; про форми узгодження нормативно-правових приписів та про колізійний механізм; про основні способи встановлення та підтримання зв'язків.

У Законі України «Про систему джерел права України» необхідно: визначити поняття «система джерел права»; розмежувати поняття «система джерел права», «система нормативно-правових актів», «система законодавства»; визначити повноваження правотворчих суб'єктів; встановити правотворчі процедури для кожного виду правотворчості; визначити технології правотворчості та основні способи систематизації нормативно-правових приписів (обліку нормативно-правових приписів, кодифікації, інкорпорації); визначити основні умови збереження зв'язків у системі джерел права України (чіткість процедури, відповідність об'єктивації зовнішніх форм права, механізм реалізації нормативно-правових приписів, чіткість системи інтерпретаційних актів та технологій правотлумачення); встановити основні умови розірвання зв'язків у системі (деформації правотворчості, неправильний вибір зовнішньої форми об'єктивації, конкуренції, колізії, неправильне застосування норми права) та встановити основні засоби їх попередження та подолання.

Така модель взаємодії та закріплення її на законодавчому рівні дозволяє забезпечити узгоджене функціонування нормативно-правових приписів у сучасній системі джерел права України, ефективне правове регулювання суспільних відносин в Україні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Волошин Ю. О. Конституційно-правове забезпечення європейської міждержавної інтеграції : проблеми теорії і практики : автореф. на здобут. наук. ступ. докт. юрид. наук : 12.00.02 / Волошин Юрій Олексійович. – Київ, 2010. – 32 с.
2. Денисов В. Н. Право Європейського Союзу та правопорядок України: механізм взаємодії / В. Н. Денисов, В. І. Муравйов // Взаємодія міжнародного права з внутрішнім правом України / За ред. В. Н. Денисова. – К.: Юстиніан, 2006. – С. 540-550
3. Луць Л. А. Європейські міждержавні правові системи та проблеми інтеграції з ними правової системи України (теоретичні аспекти) : Монографія / Л. А. Луць. – К. : Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2003. – 304 с.
4. Луць Л. А. Механізм взаємодії джерел європейського права / Л. А. Луць // Порівняльно-правові дослідження. – 2007. – № 1-2. – С. 107-112
5. Тихомиров Ю. А. Глобализация: взаимовлияние внутреннего и международного права / Ю. А. Тихомиров // Журнал российского права. – 2002. – № 11. – С. 3-12
6. Коркунов Н.М. Лекции по общей теории права: 2-е изд. / Н.М. Коркунов // Предисловие докт.юрид.наук, проф. И.Ю. Козлихина. – Санкт-Петербург : Издательство «Юридический центр Пресс», 2004. – 430 с.
7. Чижов Н. Источник и формы права / Н. Чижов. – Варшава: Тип. И. Носковского, 1878. – 266 с.
8. Хвостов В. М. Источники права // Общая теория права. Элементарный очерк. – 4-е изд., испр. и доп / В. М. Хвостов. – С.-Пб.: Кн. магазины Н. П. Карбасникова, 1908. – С. 83-106
9. Трубецкой Е. Н. Разделение форм права по условиям его обязательности. Источники права // Энциклопедия права / Е. Н. Трубецкой; Сост. Д. В. Масленников – С.-Пб.: Изд-во С.-Петербург. юрид. ин-та, 1998. – С. 73-77

10. Шершеневич Г.Ф. Общее учение о праве и государстве / Г.Ф. Шершеневич. – М., 1911.
11. Шершеневич Г.Ф. Учебник русского гражданского права / Шершеневич Г.Ф. – М., 1914.
12. Алексеев С. С. Право: азбука - теория - философия. Опыт комплексного исследования / С. С. Алексеев. – М.: Статут, 1999. – 712 с.
13. Васильев А. М. Правовые категории. Методологические аспекты разработки системы категорий теории права / А. М. Васильев. – М.: Юрид. лит., 1976. – 264 с.
14. Керимов Д. А. Источники советского социалистического права : автореф. дис. на соиск. учен. степен.. канд. юрид. наук : 12.00.01/ Керимов Джангир Абасович. – Ленинград, 1950. – 24 с.
15. Зивс С. Л. Источники права / С. Л. Зивс; Отв. ред. В. П. Казимирчук. – М.: Наука, 1981. – 239 с.
16. Зивс С. Л. Развитие формы права в современных империалистических государствах / С. Л. Зивс. – М.: Изд-во АН СССР, 1960. – 215 с.
17. Шебанов А. Ф. Форма советского права / А. Ф. Шебанов. – М.: Юрид. лит., 1968. – 216 с.
18. Бошно С.В. Соотношение понятий источник и форма права / С.В. Бошно // Юрист. – 2001. - № 10. – С. 15-22.
19. Бошно С. В. Форма права: теоретико-правовое исследование : дис. ...докт. юрид. наук : 12.00.01 / Бошно Светлана Владимировна. – М., 2005. – 440 с.
20. Гурова Т. В. Актуальные проблемы теории источников права: автореф. на соиск. учен. степ. канд. юрид. наук : 12.00.01 / Гурова Татьяна Владимировна. – Саратов, 2003. – 25 с.
21. Данцева Т. Н. Формальные источники права : автореф. на соиск. учен. степ. канд. юрид. наук : 12.00.01 / Данцева Татьяна Николаевна. – Красноярск, 2007. – 24 с.
22. Иванюк О. А. Источник права: проблемы определения / О. А. Иванюк // Журнал российского права. – 2007. – № 9. – С. 142-150

23. Калинин А. Ю. Форма (источник) права как категория в теории государства и права / А. Ю. Калинин, С. А. Комаров // Правоведение. – 2000. – № 6 (233). – С. 3-10
24. Корчевна Л. О. Проблема різноджерельного права: Дослід порівняльного правознавства / Л. О. Корчевна. – К. : Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2004. – 360 с.
25. Луць Л. А. Система джерел права : проблеми і тенденції розвитку / Л. А. Луць // Національна держава і право в умовах глобалізації : зб. наук. статей. – К. : Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України. – 2007. – С. 45-52.
26. Муромцев Г. И. Источники права: теоретические аспекты проблемы / Г. И. Муромцев // Правоведение. – 1992. – № 2. – С. 23-30.
27. Онищенко Н. М. Джерела права та правові системи сучасності / Н. М. Онищенко // Правова держава: Щорічник наукових праць Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – 2001. – вип. 12. – С. 90-97
28. Петрова Л. В. Джерела права (критичний методологічний досвід) / Л. В. Петрова // Вісник Академії правових наук України. – 1997. – № 1. – С. 65-76.
29. Ромашов Р. А. Истоки, источники, формы права: некоторые проблемные аспекты понимания и соотношения / Р. А. Ромашов, Н. С. Нижник, В. П. Сальников // Истоки и источники права: очерки / Под ред. Р. А. Ромашова, Н. М. Нижник. – Санкт-Петербург : Санкт-Петербургский университет МВД России, 2006. – 810 с.
30. Сырых В. Н. Система источников права в материалистической теории права // Ленинградский юридический журнал. – 2008. – № 3 (13). – С. 7-24
31. Толстик В. А. Иерархия источников российского права : автореф. на соиск. учен. степ. докт. юрид. наук : 12.00.01 / Толстик Владимир Алексеевич. – Нижний Новгород, 2002. – 54 с.

- 32.Тополевський Р. Б. Система джерел права: поняття, види, структура / Р. Б. Тополевський // Вісник Національного університету внутрішніх справ. – 2002. – № 20. – С. 160-164
- 33.Тополевський Р. Б. Системні зв'язки юридичних джерел права : автореф. на здобут. наук. ступ. канд. юрид. наук : 12.00.01 / Тополевський Руслан Богданович. – Харків, 2004. – 20 с.
- 34.Топорнин Б. Н. Система источников права: тенденции развития / Б. Н. Топорнин // Судебная практика как источник права. – М.: Юрист, 2000. – С. 9-45
- 35.Марченко М. Н. Источники права : учеб. пособие / М. Н. Марченко. – М. : ТК Велби, Издательство Проспект, 2007. – 760 с.
- 36.Пархоменко Н. М. З'ясування дійсного змісту категорій «форма» та «джерело» права як передумова ефективної реалізації прав і свобод людини і громадянина / Н.М. Пархоменко // «Проблеми реалізації прав і свобод людини і громадянина в Україні» : монографія / Кол. авторів ; за заг. ред. Н.М. Оніщенко, О.В. Зайчука . – К. :ТОВ «Вид-во «Юридична думка», 2007. – С. 216-236.
- 37.Пархоменко Н. М. Джерела права: проблеми теорії та методології. Монографія / Н. М. Пархоменко. – К. : Юридична думка, 2008. – 336 с.
- 38.Храмов Д. В. Теоретические основы разделения традиционных и нетрадиционных источников права, их взаимосвязь и взаимодействие / Д. В. Храмов // Вестник Саратовской государственной академии права. – 2009. – № 3 (67). – С. 35-39
- 39.Источники права: проблемы теории и практики. Материалы конференции 22-25 мая 2007 г. / Отв. ред.: Сырых В.М. – М.: РАП, 2008. – 376 с.
- 40.Вопленко Н. Н. Источники и формы права: Учеб. пособие. – Волгоград: Изд-во ВолГУ. – 2004. – 102 с.
- 41.Кулапов В. Л. Формы права / В. Л. Кулапов // Теория государства и права : курс лекций / под ред. Н.И. Матузова и А.В. Малько. – 2-е изд. перераб. и доп. – М. : Юристъ, 2001. – С. 374-393.

42. Луць Л.А. Загальна теорія держави та права : навч.-метод. посіб. (за кредитно-модульною системою) / Л. А. Луць. – К. : Атіка, 2007. – 412 с.
43. Марченко М. Н. Проблемы общей теории государства и права: Право. Учебник: В 2-х томах . Т. 2 / М. Н. Марченко. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2007. – 656 с.
44. Марчук В.М. Нариси з теорії права : навч. посіб. / Марчук В.М., Ніколаєва Л.В. – К. : Істина, 2004. – 304 с.
45. Скакун О. Ф. Теория государства и права : учебн. / О. Ф. Скакун. – Харьков :Консум; Ун-т внутр. дел, 2000. – 704 с.
46. Теорія держави і права. Академічний курс : підр. / за ред. О.В. Зайчука, Н.М. Оніщенко. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – 688 с.
47. Загальна теорія держави і права [підр. для студ. юрид. вищиз навч. закладів] / М.В. Цвік, О.В. Петришин, Л.В. Авраменко та ін.; за ред.. д-ра юрид. наук, проф., акад.. АПРН України М.В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад.. АПРН України О.В. Петришина. – Харків : Право, 2009. – 584 с.
48. Теорія держави і права : підр. / С.Л. Лисенков, А.М. Колодій, О.Д. Тихомиров, В.С. Ковальський ; за ред. С.Л. Лисенкова. – К.: Юрінком Інтер, 2005. – 448 с.
49. Алексеев С. С. Механизм правового регулирования в социалистическом государстве / С. С. Алексеев. – М.: Юрид. лит., 1966. – 187 с.
50. Теория государства и права: Учебник / Под ред. В. К. Бабаева. – М.: Юристъ, 2003. – 592 с.
51. Венгеров А. Б. Теория государства и права. Учебник для юридических вузов. – М.: Омега-Л, 2002. – 608 с.
52. Общая теория права и государства: Учебник / Под ред. В. В. Лазарева. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: Юристъ, 2001. – 520 с.
53. Кельман М. С. Загальна теорія держави і права: Підручник / М. С. Кельман, О. Г. Мурашин. – К.: Кондор, 2006. – 477 с.

54. Лукашук И. И. Механизм международно-правового регулирования. Учебное пособие / И. И. Лукашук. – Киев: Вища шк., 1980. – 165 с.
55. Малько А. В. Механизм правового регулирования : Лекция / А. В. Малько // Правоведение. – 1996. – № 3 (214). – С. 54 - 62
56. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави: Навч. Посібник. – Вид. 10-е, доповнене. – Львів: Край, 2008. – 224 с.
57. Теория государства и права: Учебник для вузов / Под ред. В. М. Корельского, В. Д. Перевалова. – 2-е изд., изм. и доп. – М.: Издательство НОРМА, 2002. – 616 с.
58. Шарце М. Г. Механизм правового регулирования / М. Г. Шарце. – М.: Изд-во УДН, 1988. – 48 с.
59. Ковачев Д. А. Механизм правотворчества социалистического государства. Вопросы теории / Д. А. Ковачев – М.: Юрид. лит., 1977. – 112 с.
60. Синюков С.В. К вопросу о понятии механизма правотворчества / С. В. Синюков // Вестник Саратовской государственной академии права. – 2009. – № 3. – С. 39-41
61. Дюрягин И. Я. О понятии механизма реализации нормативных правовых актов / И. Я. Дюрягин // Механизм реализации нормативных правовых актов. Сборник научных трудов. – Челябинск: Изд-во Челяб. ун-та, 1995. – С. 3-17
62. Мирошникова Н. И. Механизм осуществления субъективных гражданских прав. Учебное пособие / Н. И. Мирошникова. – Ярославль: Изд-во Яросл. ун-та, 1989. – 82 с.
63. Решетов Ю. С. Механизм правореализации в условиях развитого социализма / Ю. С. Решетов. – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1980. – 167 с.
64. Сапун В. А. Теория правовых средств и механизм реализации права : автореф. дис. на соиск. учен. степен.. докт. юрид. наук : 12.00.01 / Сапун Валентин Андреевич – Нижний Новгород, 2002. – 49 с.
65. Тихомиров Ю. А. Механизм управления в развитом социалистическом обществе / Ю. А. Тихомиров. – М.: Наука, 1978. – 336 с.

- 66.Бачило И.Л. Право и механизм ответственности в управлении / И. Л. Бачило // Проблемы сравнительного правоведения. – М. : Изд-во ИГиП АН СССР, 1978. – С. 35-45
- 67.Боброва К.Н. Механизм формирования правомерного поведения личности / К. Н. Боброва, А. А. Иванов // Закон и право. – 2008. – № 8. – С. 57-58
- 68.Механизм преступного поведения / Отв. ред. В. Н. Кудрявцев. – М.: Наука, 1981. – 248 с.
- 69.Щербак А. И. Социальный механизм юридической ответственности должностных лиц / А. И. Щербак. – Киев: Наук. думка, 1986. – 152 с.
- 70.Мордовец А. С. Социально-юридический механизм обеспечения прав человека и гражданина (теоретико-правовое исследование) : автореф. дис. на соиск. учен. степен. докт. юрид. наук : 12.00.01 / Мордовец Александр Сергеевич. – Саратов, 1997. – 38 с.
71. Шмельова Г. Юридичні механізми забезпечення прав людини (загальнотеоретична характеристика)/ Г. Шмельова // Право України. - 1994. - № 10. - С. 49-51.
- 72.Байтин М. И. Механизм современного Российского государства / М. И. Байтин // Правоведение. –1996. – № 3 (214). – С. 4-15
- 73.Копейчиков В. В. Механизм советского государства / В. В. Копейчиков. – М.: Юрид. лит., 1968. – 215 с.
- 74.Юрій М.Ф. Соціологія / М.Ф. Юрій. – М. : Дакор, 2005. – 552 с.
- 75.Гревцов Ю. И. Социология : курс лекций / Ю. И. Гревцов. – Санкт-Петербург : Изд-во «Юридический центр Прес», 2003. – 467 с.
- 76.Берман Г. Д. Западная традиция права : Эпоха формирования / Гарольд Дж. Берман ; Пер. с англ. Н. Р. Никоновой. – 2-е изд., науч. – М. : Изд-во Московского университета ; Инфра-М-Норма, 1998. – 624 с.
- 77.Бехруз Х. Порівняльне правознавство: Підручник / Х. Бехруз. – Одеса: Фенікс, 2009. – 464 с.

78. Давид Р., Жоффре-Спинози К. Основные правовые системы современности: Пер. с фр. В.А. Туманова. – М.: Междунар. отношения, 1999. – 400 с.
79. Леже Раймон. Великие правовые системы современности: сравнительно-правовой подход / Леже Раймон. – М.: Волтерс Клувер, 2009. – 584с.
80. Cruz P de A Modern Approach to Comparative Law | P_____Cruz/ - Boston? 1993/ - ____ h/
81. Луць Л.А. Сучасні правові системи світу. Навчальний посібник / Л. А. Луць. – Львів: видавн. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2003. – 247 с.
82. Марченко М.Н. Правовые системы современного мира : учебн. пособ. / М. Н. Марченко. – М. : ИКД «Зерцалло-М», 2008. – 528 с.
83. Осаке К. Сравнительное правоведение. Схематический комментарий / К. Осаке. – М.: Юристъ, 2008. – 830 с.
84. Гражданское и торговое право зарубежных стран. Учебное пособие / Р. Ф. Валеев, В. В. Гущин. – М.: МГИУ, 2008. – 316 с.
85. Решетников Ф.М. Правовые системы стра мира : справочник / Решетников Ф.М. – М. : Юрид. лит., 1993. – 256 с.
86. Саидов А.Х. Сравнительное правоведение (основные системы современности) : учеб. пособ. / А.Х. Саидов / Отв. ред. В.А. Туманов. – 2-е изд., доп.и перераб. – М. : Юристъ, 2009. – 510 с.
87. Саидов А. Х. Национальные парламенты мира : Энциклопедический справочник / А. Х. Саидов. – М. : Волтерс Клувер, 2005. – 720 с.
88. Сандевуар П. Общая характеристика французского права / П. Сандевуар. – М.,1994. – 59 с.
89. Свечникова Н. Соотношение статусного и прецедентного права в правовых системах современности / Н. Свечникова // Право и жизнь. Независимый правовой журнал. – 2001. – № 37. – С. 5-23
90. Скакун О. Ф. Общее сравнительное правоведение: Основные типы (семьи) правовых систем мира / О. Ф. Скакун. – К.: Ін Юре, 2008. – 464 с.

91. Тихомиров Ю. А. Курс сравнительного правоведения / Ю. А. Тихомиров. – М.: Издательство НОРМА, 1996. – 432 с.
92. Порівняльне правознавство: Підручник для студентів юридичних спеціальностей вищих навчальних закладів / В. Д. Ткаченко, С. П. Погребняк, Д. В. Лук'янов; За ред. В. Д. Ткаченка. – Х.: Право, 2003. – 274 с.
93. Цвайгерт К. Введение в сравнительное правоведение в сфере частного права: В 2-х тт. – Том I. Основы: Пер. с нем. / К. Цвайгерт, Х. Кётц. – М.: Междунар. отношения, 2000. – 480 с.
94. Правовые системы стран мира : энциклопед. справочник / отв. ред. А. Я. Сухарев. – 2-е изд, изм. и доп. – М. : Норма (Изд. группа «НОРМА-ИНФРА-М»), 2001. – 840 с.
95. Бержель Ж.-Л. Общая теория права. пер. с фр. / Ж.-Л. Бержель. – М., 2000 – 576 с.
96. Правовая система Нидерландов / Отв. ред.: В. В. Бойцова, Л. В. Бойцова. – М.: Зерцало, 1998. – 432 с.
97. Вильданова М. М. Источники права Франции : автореф. дис. на соиск. учен. степен. канд. юрид. наук : 12.00.01 / Вильданова Марина Михайловна. – М., 1987. – 18 с.
98. Газье Ф. Роль судебной практики в развитии административного права Франции // СССР-Франция: Социологический и международно-правовой аспекты сравнительного правоведения. – М., 1987. – С. 53-63
99. Керимов А. Д. Закон во Франции: от принятия до промульгации / А. Д. Керимов // Государство и право. – 1997. – № 7. – С. 71-74
100. Кучин М. В. Судебный прецедент в системе общего и континентального права / М. В. Кучин // Российский юридический журнал. – 2006. – № 2. – С. 61-74
101. Марченко М. Н. Источники романо-германского права: понятие, виды, классификация / М. Н. Марченко // Вестник Московского университета. Серия 11. Право. – 2000. – № 2. – С. 14-28

102. Марченко М. Н. Закон в системе источников романо-германского права / М. Н. Марченко // Вестник Московского университета. Серия 11. Право. – 2000. – № 3. – С. 33-43
103. Марченко М. Н. Обычай в системе и источников романо-германского права / М. Н. Марченко // Вестник Московского университета. Серия 11. Право. – 2000. – № 5. – С. 37-53
104. Пилипенко А. Н. Классификация и систематизация законодательства Франции / А. Н. Пилипенко // Журнал российского права. – 2001. – № 9. – С. 109-119
105. Подольская Н. А. Прецедент как источник права в романо-германской правовой семье / Н. А. Подольская // Вестник Московского университета. Серия 11. Право. – 1999. – № 6. – С. 80-88.
106. Серверэн Э. Роль судей и судебной практики в процессе нормотворчества / Э. Серверэн // Судебная практика как источник права. – М.: Юристъ, 2000. – С. 46-60
107. Хессе К. Основы конституционного права ФРГ. Пер. с немецкого / К. Хессе; Под ред. Н. А. Сидоров. – М.: Юрид. лит., 1981. – 368 с.
108. Шумилов В. М. Введение в правовую систему ФРГ / В. М. Шумилов. – М.: ДеКА, 2001. – 140 с.
109. Бернам У. Правовая система США. Вып. 3 / У. Бернам ; Науч. ред. В. А. Власихин. – М.: Новая юстиция, 2006. – 1216 с.
110. Боботов С.В. Введение в правовую систему США / Боботов С.В., Жигачев И.Ю. – М. : НОРМА, 1997. – 333 с.
111. Богдановская И. Ю. Закон в английском праве / И. Ю. Богдановская; Отв. ред.: Крылова Н.С. – М.: Наука, 1987. – 143 с.
112. Watson A. Sources of law, legal change and ambiguity / Alan Watson. – Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1998. – 164 p.
113. Gifford K. How to understand an Act of Parliament | R_____ Gifford. – Sydney> 1988. - ____ p.

114. Dennion F. Understanding Common Law Legislation: drafting and interpretation / Francis Dennion. – New York: Oxford University Press, 2001. – 229 p.
115. Дженкс Э. Английское право. Источники права. Судостроительство. Судопроизводство. Уголовное право. Гражданское право: Пер. с английского / Э. Дженкс. – М.: Юрид. изд-во МЮ СССР, 1947. – 378 с.
116. Пяткина С. А. О теории источников права в английской юриспруденции / С. А. Пяткина // Ученые записки ВНИИСЗ. – 1969. – Вып. 19. – С. 144-158
117. Eddey K. English Legal System / K. Eddey. – London, 1987
118. Zander M. The Law-Making Process. Six Edition / Michael Zander. – Cambridge: Cambridge University Press, 2004. – 512 p.
119. Кросс Р. Прецедент в английском праве. Перевод с английского / Руперт Кросс; Под общ. ред. Ф. М. Решетников ; Пер. Т. В. Апарова. – М.: Юрид. лит., 1985. – 238 с.
120. Лузин В. В. Место и роль конституционных соглашений в системе источников права Англии / В. В. Лузин // Правоведение. – 1999. – № 2. – С. 103 – 106.
121. Малишев Б. В. Судовий прецедент у правовій системі Англії / Б. В. Малишев. – К. : Праксис, 2008. – 344 с.
122. O'Malley T. Sources of law: an introduction to legal research and writing. 2nd Edition / Thomas O'Malley. – Dublin: Round Hall Sweet & Maxwell, 2001. – 357 p.
123. Петрова Е. А. Статуты и прецеденты в системе источников американского права : монография / Е. А. Петрова. – Иваново : Иван.гос. ун-т, 2007. – 212 с.
124. Pratt D. Legal Writing: A Systematic Approach / D. Pratt. – St. Paul, 1999. – 427 p.
125. Романов А.К. Правовая система Англии : учеб. пособ. / Романов А.К. - [2-е изд, испр.]. – М. : Дело, 2002. – 344 с.

126. Sedgwick T. A treatise on the rules which govern the interpretation and application of statutory and constitutional law / Theodore Sedgwick. – New York: John S. Voorhies, law bookseller and publisher, 1857. – 719 p.
127. Silving H. Sources of law / Helen Silving. – New York: W.S. Hein, 1968. – 404 p.
128. Fitch E. S. Commentaries on Statute and Constitutional Law and Statutory and Constitutional Construction, containing an examination of adjudged cases on constitutional law under the constitution of the US, and the constitution of the respective states concerning legislative power, and also the consideration of the rules of law in the construction of statutes and constitutional provisions / Fitch E. Smith. – New York: Published by Gould, Banks & Gould, 1848. – 976 p.
129. Фризмэн Л. Введение в американское право : перд. с англ. / под ред. М. Калантаровой. – М., 1993. – 286 с.
130. Harris J. W. Precedent in English Law / J. W. Harris, R. Cross. – Fourth Edition. – New York: Oxford University Press, 1991. – 243 p.
131. Holmes O.W. The Common Law / O. W. Holmes. – L., 1882.
132. Шумилов В.М. Правовая система США : учебн. пособ. / В.М. Шумилов. – 2-е изд., перераб. и доп.. – М. : Междунар. отношения, 2006. – 408 с.
133. Законотворчество в Канаде : пер. с англ. / отв.ред. С.В. Кабышев. – М. : Формула права, 2006. – 272 с.
134. Ануфриева Л. П. Соотношение международного публичного и международного частного права: правовые категории / Л. П. Ануфриева – М. : Спарк, 2002. – 415 с.
135. Бахин С.В. Субправо (международные своды унифицированного контрактного права). / Бахин С.В. – Спб. : Юрид.центр Пресс, 2002. – 311 с.
136. Блищенко И. П. Прецеденты в международном публичном и частном праве. – 2-е изд., доп. / И. П. Блищенко, Ж. Дориа. – М.: Издательство МНИМП, 1999. – 472 с.

137. Броунли Я. Международное право. В 2-х книгах: Перевод с английского. Кн. 1 / Броунли Я. ; Под ред. Г. И. Тункина ; Пер. С. Н. Андрианов. – М. : Прогресс, 1977. – 535 с.
138. Васечко Международный договор как источник внутригосударственного права : автореф. дис. на соиск. учен. степен. канд. юрид. наук : 12.00.01 / Васечко Алла Александровна. – М., 2008. – 26 с.
139. Галушко Д. В. Взаимодействие Европейского Союза и государств – членов (опыт Ирландии) : автореф. дис. на соиск. учен. степен. канд. юрид. наук : 12.00.10 / Галушко Дмитрий Вячеславович. – Казань, 2006. – 23 с.
140. Галюк П. Є. Проблеми взаємодії міжнародних договорів та національного законодавства / П. Є. Галюк // Порівняльно-правові дослідження. – 2007. – № 1-2. – С. 304-305
141. Зарубаева Е. Ю. Роль конституции в регулировании действия международных договоров во внутригосудаоственной сфере: практика зарубежных государств / Е. Ю. Зарубаева // Сибирский юридический вестник. – 2001. – № 2. – С. 16-18
142. Зимненко Б. Л. Международное право и правовая система Российской Федерации / Б. Л. Зимненко. – М. : РАП : Статут, 2006. – 454 с.
143. Крылов Н.Б. Правотворческая деятельность международных организаций. М., 1988.
144. Лукашук И. И. Источники международного права / Лукашук И.И. – Киев, 1966. – 125 с.
145. Лукашук И. И. Взаимодействие международного и внутригосударственного права в условиях глобализации / И. И. Лукашук // Журнал российского права. – 2002. – № 3. – С. 115-128
146. Лукашук И. И. Международное право в судах государств / И. И. Лукашук. – С.-Пб.: Россия - Нева, 1993. – 302 с.
147. Лукашук И. И. Международное право и конституции государств / И. И. Лукашук // Журнал российского права. – 1998. – № 1. – С. 45-56

148. Лукин П. И. Источники международного права / П. И. Лукин; Отв. ред.: Шуршалов В.М. – М.: Изд-во АН СССР, 1960. – 144 с.
149. Потапенко Е. Г. Понятие и сущность межгосударственной правовой интеграции / Е. Г. Потапенко // Вестник Саратовской государственной академии права. – 2009. – № 5 (69). – С. 41-44
150. Самхарадзе Д. Г. Взаимодействие источников современного международного права : автореф. дис. на соиск. учен. степен. канд. юрид. наук : 12.00.10 / Самхарадзе Давид Гиазиевич. – М., 2005. – 30 с.
151. Тихомиров Ю. А. Договор как регулятор общественных отношений / Ю. А. Тихомиров // Правоведение. – 1990. – № 5. – С. 27-35
152. Тункин Г.И. Теория международного права / Тункин Г.И. / под общей ред. проф. Л.Н. Шестакова. – М. : Зерцало, 2000. – 416 с.
153. Черниченко С. В. Теория международного права: Старые и новые теоретические проблемы. В 2-х томах. Т. 2 / Черниченко С. В. – М.: НИМП, 1999. – 531 с.
154. Антонович М. М. Міжнародне публічне право / М. М. Антонович. – К.: Вид. дім «КМ Академія»; Алерта, 2003. – 308 с.
155. Баймуратов М. О. Міжнародне право / М. О. Баймуратов. – Х.: Одиссей, 2002. – 672 с.
156. Бекашев К.А. Международное публичное право : практикум / К.А. Бекашев, М.Є. Волосов. – М. : ПБОЮЛ Грищенко Е.М., 2001. – 240 с.
157. Бирюков П. Н. Международное право. Учебное пособие. / П. Н. Бирюков. – М.: Юрист, 1998. – 262 с.
158. Міжнародне право: Навч. посібник / За ред. М. В. Буроменського – К.: Юрінком Інтер, 2006. – 336 с.
159. Буткевич В. Г. Міжнародне право. Основи теорії : Підручник / В. Г. Буткевич, В.В. Мицик, О. В. Задорожній; За ред. В. Г. Буткевича. – К. : Либідь, 2002. – 608 с.

160. Дмитрієв А. І. Міжнародне публічне право : навч. посіб. / А. І. Дмитрієв, В. І. Муравйов / відп. ред. Ю.С. Шемшученко, Л.В. Губерський. – К. : Юрінком Інтер, 2000. – 640 с.
161. Каламкарян Р. А., Международное право: Учебник / Р. А. Каламкарян, Ю. И. Мигачев. – М.: Изд-во Эксмо, 2004. – 688 с.
162. Лукашук И. И. Международное право. Общая часть: учебник для студентов юридических факультетов и вузов. – Изд. 3-е, перераб. и доп. / И. И. Лукашук. – М.: Волтерс Клувер, 2005. – 415 с.
163. Маланчук П. Вступ до міжнародного права за Ейкхерстом : пер. з англ. / Пітер Маланчук. – Харків : Консум, 2000. – 592 с.
164. Нгуєн Куок. Международное публичное право : пер. с фр. : в 2-х т. Т. 1 / Нгуєн Куок Динь, Патрик Дайз, Алэн Пелле. – К. : Сфера, 2000. – Т.1. – Кн. 1 : Формирование международного права. – 440 с.
165. Осминин Б. И. Заключение и имплементация международных договоров внутригосударственное право : [монография] / Б. И. Исминин. – М. : Инфотропик Медиа, 2010. – 400 с.
166. Осминин Б. И. Принятие и реализация государствами международных договорных обязательств. Монография / Б. И. Осминин. – М. : Волтерс Клувер, 2006. – 408 с.
167. Саракуца М.О. Правові засади спільної зовнішньої політики Європейського Союзу : загальнотеоретична характеристика : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд.юрид.наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних та правових учень» / М.О. Саракуца. – Харків, 2011. – 20 с.
168. Тихомиров Ю. А. Международно-правовые акты: природа и способы влияния / Ю. А. Тихомиров // Журнал российского права. – 2002. – № 1. – С. 101-110
169. Тускоз Ж. Міжнародне право : підруч. : пер. з фр. / Тускоз Жан. – К. : Артєк, 1998. -416 с.

170. Ушаков Н. А. Международное право : Основные термины и понятия : Учебное пособие / Н. А. Ушаков. – М., 1996. – 48 с.
171. Шлянцев Д. А. Международное право: курс лекций / Д. А. Шлянцев. – М.: Юстицинформ, 2006. – 256 с.
172. Expression of consent by states to be bound by a treaty. Part II : Country reports. Ireland.
173. Expression of consent by states to be bound by a treaty. Part II : Country reports. Canada.
174. Анисимова Н. В. Принцип субсидиарности в европейском праве : автореф. дис. на соиск. учен. степен канд. юрид. наук : 12.00.10 / Анисимова Наталия Владимировна. – М., 2005. – 26 с.
175. Бартенев С. А. Разграничение компетенции между Европейским Союзом и государствами-членами: автореф. дис. на соиск. учен. степен канд. юрид. наук : / 12.00.10 / Бартенев Сергей Александрович. – М., 2008. – 30 с.
176. Голуб К. Ю. Судебный прецедент в системах международного и европейского права / К. Ю. Голуб // Известия Саратовского университета. Новая серия. Серия Экономика. Управление. Право. – 2007. – Т. 7. – Вып. 1. – С. 92-96
177. Эбралидзе Н. Т. Методы правотворчества в ЕС : автореф. дис. на соиск. учен. степен. канд. юрид. наук : 12.00.10 / Эбралидзе Нона Тамазовна. – Казань, 2004. – 26 с.
178. Энтин Л.М. Актуальные проблемы европейского права : учебн. пособ. / Л.М. Энтин, М.Л. Энтин, С.А. Трыканова, И.В. Орина. – М. : Флинта : МПСИ, 2008. – 168 с.
179. Кашкин С. Ю. Лиссабонский договор и основные тенденции и перспективы развития европейского права / С. Ю. Кашкин // Журнала зарубежного законодательства и сравнительного правоведения. – 2008. – №2. – С. 83-96

180. Кашкин С. Ю. Переосмысление сущности конституции и основные тенденции развития права Европейского Союза / С. Ю. Кашкин // Журнал российского права. – 2003. – № 4. – С. 44-52
181. Марченко М. Н. Понятие и основные особенности источников права Европейского Союза / М. Н. Марченко // Вестник Московского университета. – 2009. – № 2. – С. 3-14
182. Марченко М. Н. Виды источников права Европейского Союза. Источники первичного права / М. Н. Марченко // Вестник Московского университета. – 2009. – № 3. – С. 3-15
183. Москаленко О. М. Джерела права Європейського Союзу (міжнародно-правовий аналіз) : автореф. на здобут. наук. ступ. канд. юрид. наук : 12.00.11 / Москаленко Олександр Михайлович. – К., 2006. – 17 с.
184. Муравйов В. Особливий характер правової системи Європейського Союзу / В. Муравйов // Міжнародне право. – 2002. – № 8. – С. 86-89.
185. Смирнова К. В. Джерела права Європейського Союзу : автореф. на здобут. наук. ступ. канд. юрид. наук : 12.00.11 / Смирнова Ксенія Володимирівна. – К., 2005. – 20 с.
186. Стрельцова О. В. Джерела права Європейського Союзу (теоретичні аспекти) : автореф. на здобут. наук. ступ. канд. юрид. наук : 12.00.01 / Стрельцова Ольга Вікторівна. – К., 2008. – 20 с.
187. Тихновецкий Д. С. Судебная практика в системе источников Европейского права : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.10 / Тихновецкий Дмитрий Сергеевич. – М., 2004. – 152 с.
188. Право Совета Европы. На пути к общеевропейскому правовому пространству : пер. с англ. / Флоранс Бенуа-Ромер, Хайнрих Клебес . – М. : Изд-во «Весь мир», 2007. – 296 с.
189. Хиршлер М. Западноевропейские интеграционные объединения. Право : пер. с нем. / Хиршлер М., Циммерман Б.. – М. : Прогресс, 1987. – 368 с.

190. Німецький договір та розширення ЄС / М-во юстиції України. Центр порівняльного права ; за наук. ред. С. Шевчука. – К. : Логос, 2001. – 196 с.
191. Шеленкова Н. Б. Современные правовые проблемы европейской интеграции : автореф. дис. на соиск. учен. степен. докт. юрид. наук : 12.00.10 / Шеленкова Наталья Борисовна. – М., 2005. – 62 с.
192. Витвицкая О. Право Европейского Союза / О. Витвицкая, Г. Горниг. – Спб : Питер, 2005. – 256 с.
193. Европейское право : учеб. для вузов / под общей ред. д.ю.н., проф. Л.М. Энтина. – М. : Норма, 2000. – 720 с.
194. Европейское право. Право Европейского Союза и правовое обеспечение защиты прав человека : учебн. для вузов / рук. авт. колл. и отв. ред. д.ю.н., проф. Л.М. Энтин. – 2-е изд., пересмотр. и доп. – М. : Норма, 2005. – 960 с.
195. Ильин Ю.Д. Лекции по истории и праву Европейского Союза / Ильин Ю.Д. – Харьков : Консум, 1998. – 156 с.
196. Капустин А.Я. Европейский Союз : интеграция и право : монография / Капустин А.Я. – М. : Изд-во РУДН, 2000. – 436 с.
197. Основы права Европейского Союза : схемы и комментарии : учебн. пособ. / под ред. д.ю.н., проф. С.Ю. Кашкина. – М. : ИНФРА-М., 2002. – 137 с.
198. Кашкин С.Ю. Введение в право Европейского Союза : учебн. пособ. / С.Ю. Кашкин ; под ред. д.ю.н., проф. Кашкина С.Ю. – М. : Эксмо, 2005. – 368 с. – (Российское юридическое образование).
199. Основы права Европейского Союза : учебн. пособ. / под ред. проф. С.Ю. Кашкина. – М. : Белые альфы, 1997. – 368 с.;
200. Кернз В. Вступ до права Європейського Союзу : пер. з англ. : навч. посібн. – К. : Знання, КОО, 200. – 381 с.

201. Европейское международное право : учебн. / отв. ред. Ю.М. Колосов, Э.С. Кривчиков, П.В. Саваськов. – М. : Междунар. отношения, 2001. – 408 с.
202. Опришко В.Ф. Право Європейського Союзу. Загальна частина : підруч. для вищих навч. закладів / Опришко В.Ф., Омельченко А.В., Фастовець А.С. – К. : АТ «Книга», 2002. – 462 с.
203. Свобода П. Вступ до європейського права : пер. з чеської / Свобода Павел. – К. : К.І.С, 2006. – 280 с.
204. Татан А. Право Європейського Союзу : підруч. для студ. вищих навч. закладів : пер. з анг. / Алан Татан ; під ред. В.І. Муравйова. – К : Абрис, 1998. – 424 с.
205. Топорнин Б.Н. Европейское право / Б.Н. Топорнин. – М. : Юристъ, 1998. – 454 с.
206. Хартли Т.К. Основы права Европейского сообщества : пер. с англ. / Харли Т.К. – М. : Закон и право, ЮНИТИ, 1998. – 703 с.
207. Васильченко О. П. Джерела конституційного права України (системно-функціональний аналіз) : автореф. на здобут. наук. ступ. канд. юрид. наук : 12.00.02 / Васильченко Оксана Петрівна. – К., 2007. – 19 с.
208. Денисов В. Н. Статус міжнародних договорів у Конституції України / В. Н. Денисов // Вісник Академії правових наук України. – 1977. – № 1. – С. 29-36.
209. Дроздов О. М. Джерела кримінально-процесуального права України : автореф. на здобут. наук. ступ. канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 / Дроздов Олександр Михайлович. – Харків, 2004. – 19 с.
210. Козюбра М. І. Тенденції розвитку джерел права України в контексті європейських правоінтеграційних процесів / М. І. Козюбра // Наукові записки. Національний університет «Києво-Могилянська Академія». – Т. 26 : Юридичні науки / НаУКМА ; Редкол.: В. Брюховецький та ін. – К., 2004. – С. 3-9

211. Константий О. В. Джерела адміністративного права України : автореф. на здобут. наук. ступ. канд. юрид. наук : 12.00.07 / Константий Олександр Володимирович. – Харків, 2000. – 19 с.
212. Костюк В. Л. Джерела трудового права України : автореф. на здобут. наук. ступ. канд. юрид. наук : 12.00.05 / Костюк Віктор Леонтійович. – К., 2000. – 19 с.
213. Кухнюк Д.В. Судовий прецедент як джерело кримінально-процесуального права України : автореф. на здобут. наук. ступ. канд. юрид. наук : 12.00.09 / Кухнюк Дмитро Володимирович. – К., 2008. – 18 с.
214. Мазур М. В. Акти органів судової влади як джерело конституційного права України : автореф. на здобут. наук. ступ. канд. юрид. наук : 12.00.02 / Мазур Микола Вікторович. – Харків, 2009. – 20 с.
215. Мелашенко В.Ф. Основи конституційного права України : курс лекцій для студентів юрид. вузів і факультетів / В.Ф. Мелашенко. – К., 1995. – 240 с.
216. Назаренко О. А. Міжнародні договори України в системі джерел конституційного права України : автореф. на здобут. наук. ступ. канд. юрид. наук : 12.00.02 / Назаренко Олена Аркадіївна. – К., 2006. - 23 с.
217. Оніщенко О. В. Конституція України як основне джерело конституційного права України : автореф. на здобут. наук. ступ. канд. юрид. наук : 12.00.02 / Оніщенко Ольга Вікторівна. – К., 2005. – 21 с.
218. Пархоменко Н. М. Стан та перспективи розвитку системи джерел права України / Н. М. Пархоменко // Правова держава. Щорічник наукових праць. – 2000. – Вип. 11. – С. 76-89.
219. Погорілко В. Джерела права України (загальна теорія джерел конституційного права) / В. Погорілко, В. Федоренко // Вісник Академії правових наук України. – 2002. – №1. – С. 49-59.

220. Сав'як О. В. Правовий звичай у системі джерел конституційного права України: автореф. на здобут. наук. ступ. канд. юрид. наук : 12.00.02 / Сав'як Олексій Вікторович. – К., 2008. – 22 с.
221. Скакун О. Ф. Правова система України на правовій карті світу : наукові доп. Ін-ту держ. будівництва та місцевого самоврядування Академії правових наук України / О. Ф. Скакун. – Х. : Еспада, 2004. – 96 с.
222. Томашевська М. О. Корпоративні акти в системі джерел права України : автореф. на здобут. наук. ступ. канд. юрид. наук : 12.00.01 / Томашевська Марина Олександрівна. – К., 2005. – 19 с.
223. Узунова О. В. Міжнародно-правові договори України як джерела кримінально-процесуального права : автореф. на здобут. наук. ступ. канд. юрид. наук : 12.00.09 / Узунова Оксана Василівна. – К., 2008. – 19 с.
224. Цоклан В. І. Система сучасних джерел конституційного права України: проблеми теорії та практики : автореф. на здобут. наук. ступ. канд. юрид. наук : 12.00.02 / Цоклан Віктор Іванович. – К., 2008. – 21 с.
225. Ярошенко О. М. Джерела трудового права України : автореф. на здобут. наук. ступ. докт. юрид. наук : 12.00.05 / Ярошенко Олег Миколайович. – Харків, 2007. – 42 с.
226. Джерела конституційного права України / Шемшученко Ю.С., Пархоменко Н.М., Скрипнюк О.В. та ін. – К. : Наук. думка, 2010. – 711 с.
227. Реформування правової системи України: проблеми і перспективи розвитку в контексті європейських інтеграційних процесів : Міжнародна науково-практична конференція (Київ, 28-29 квітня 2004 р.) : зб. наук. пр.: В 2 ч. – Ч. 1 / голов. ред. С. А. Єрохін. – К. : НАУ, 2004. – 704 с.
228. Законотворчість. Проблеми гармонізації законодавства України з міжнародним та європейським правом : збірник науково-практичних матеріалів / Інститут законодавства Верховної Ради України. – К., 2005. – 200 с.

229. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. – 1728 с.
230. Великий тлумачний словник української мови / Упоряд. Т. В. Ковальова. – Харків: Фоліо, 2005. – 767 с.
231. Новий тлумачний словник української мови: у 4-х т. – Т. 1 / Уклад. В. Яременко, О. Сліпушко. – К.: Аконіт. – 1998. – 911 с.
232. Новий тлумачний словник української мови: у 4-х т. – Т. 2 / Уклад. В. Яременко, О. Сліпушко. – К.: Аконіт. – 1998. – 910 с.
233. Етимологічний словник української мови: у 7 т. Т. 2 / АН УРСР Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні; Редкол. О.С. Мельничук (гол.ред.) та ін.. – К.: Наукова думка, 1985. – 572 с. Електронний ресурс : <http://uk.wikipedia.org/wiki>.
234. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка: в 4 т. – Т. 2 И-О. / М. : Прогресс Универс, 1994. – 912 с.
235. Ожегов С.М., Шведова Н.Ю. Толковый словарь русского языка / Российская Академия Наук. Институт русского языка. Российский фонд культуры. – М.: «Азъ»ЛТД, 1992. – 960 с.
236. Толковый словарь русского языка / Сост. В.В. Виноградов, Г.О. Винокур, В.А. Ларин и др. ; Под. ред. Д.Н. Ушаков. – М. : Русские словари, 1994. – 859 с.
237. Української Радянської Енциклопедії Академії наук УРСР. – К., 1973. – 600с.
238. Філософський словник / За ред. члена-коресподента АН УРСР В.І. Шинкарука // Головна редакція Української Радянської Енциклопедії Академії наук УРСР. – К., 1973. – 600с.
239. Философский энциклопедический словарь / Гл. ред. : Л. Ф. Ильичева, П. Н. Федосеева, С. М. Ковалева, В. Г. Панова. – М., 1983. – 840 с.
240. Философский словарь / Под ред. И. Т. Фролова. – 6-е изд. – М. : Политиздат, 1991. – 560 с.

241. Macmillan English Dictionary for advanced learners: International student edition. – London, 2006.
242. Webster's new Universal Unabridged Dictionary. - New York, 1993.
243. Карабан В.І. Українсько-англійський юридичний словник : понад 65000 слів та словосполучень юридичні підмови та близько 160 тисяч англійських перекладних відповідників. – Вінниці, 2003.
244. Борисенко И. И., Саенко В. В. Русско-английский юридический словарь : 22 терминов. – К., 1999.
245. Мачковский Г. И. Французко-русский юридический словарь. Ок 35000 терминов. – 5-е изд., стереотип. – М., 2004.
246. Sources of the Law // Bouvier's Law Dictionary. [Електронний ресурс]. – [Цит. 2011, 1 березня]. – Режим доступу: http://www.Constitution.org/Bouv/Bouvier_s.htm
247. Словарь международного права / Авт. кол. С. Б. Бацанов, Г. К. Ефимов, В. И. Кузнецов и др. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Междунар. отношения, 1986. – 432 с.
248. Организация Объединенных Наций : Сборник документов / Отв. ред. В. В. Вахрушев. – М.: Наука, 1981. – 647 с.
249. Венская Конвенция о праве международных договоров : комментарий. – М. : Юрид.лит., 1997. – 336 с.
250. Действующее международное право : в 3 т. Т. 1. / Составители Ю.М. Колосов, Э.С. Кривчикова. – М. : Изд-во Москов. независ. ин-та междунар. права, 1999. – 864 с.
251. Европейский Союз: Основополагающие акты в редакции Лиссабонского договора с комментариями. – М. : ИНФРА-М, 2008. – 698 с.
252. Конституция Европейского Союза. Договор, устанавливающий Конституцию для Европы (с комментарием). – М.: Инфра-М, 2005. – 622 с.
253. Статут Ради Європи : зб. договорів Ради Європи :українська версія / Верховна Рада України. – Офіц. вид. – К. :Парлам. вид-во, 2000. – 656 с.

254. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод зі змінами, внесеними Протоколом N 11 // Офіційний вісник України від 16.04.1998. – 1998. – № 13-№ 32 від 23.08.2006. – С. 270
255. Сальвиа М. Прецеденты Европейского Суда по правам человека. Руководящие принципы судебной практики, относящейся к Европейской конвенции о защите прав человека и основных свобод. Судебная практика с 1960 по 2002 г. / Микеле де Сальвиа ; науч. ред. Ю. Ю. Берестнева. – науч.-практ. изд. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2004. – 1072 с.
256. Конституции государств Америки. – Том 1. Северная и Центральная Америка / Под ред. Т. Я. Хабриевой. – М.: Институт законодательства и сравнительного правоведения при Правительстве Российской Федерации, 2006. – 832 с.
257. Конституции государств Европы : В 3 т. Т. 1 / под. общ. ред. Л. А. Окунькова. – М. : Норма, 2001. – 824 с.
258. Конституции государств Европы : В 3 т. Т. 2 / под. общ. ред. Л. А. Окунькова. – М. : Норма, 2001. – 840 с.
259. Конституции государств Европы : В 3 т. Т. 3 / под. общ. ред. Л. А. Окунькова. – М. : Норма, 2001. – 792 с.
260. Конституции зарубежных государств. Учебное пособие / Сост. В. В. Маклаков. - 3-е изд., перераб. и доп. – М.: БЕК, 2002. – 592 с.
261. Гражданское, торговое и семейное право капиталистических стран. Сборник нормативных актов: Гражданские и торговые кодексы: Учебное пособие / Под ред. М. И. Кулагина, В. К. Пучинского. – М.: Изд-во УДН, 1986. – 336 с.
262. Австрийская Республика. Конституция и законодательные акты. Пер. с немецкого / Сост. Т. Г. Морщакова. – М.: Прогресс, 1985. – 429 с.
263. Италия. Конституция и законодательные акты. Пер. с итальянского / Пер.: Т. А. Васильева; Сост. Н. Ю. Попов. – М.: Прогресс, 1988. – 392 с.

264. Испания. Конституция и законодательные акты. Пер. с испанского / Пер.: Э. М. Борисов, Т. И. Ильинская; Сост. В. А. Савин. – М.: Прогресс, 1982. – 352 с.
265. Федеративная Республика Германия. Конституция и законодательные акты / пер. с нем. Т. Г. Морщакова; под ред. и со вступ. ст. Ю. П. Урьяс – М.: Прогресс, 1991. – 472 с.
266. Федеративная Республика Германии. Законы. Гражданское процессуальное уложение Германии: Ввод. Закон к Гражд. процессуальному уложению / введ., сост. Вильфрид Бергманн. – М.: Волтерс Клувер, 2006. – 472 с.
267. Французская республика. Конституция и законодательные акты / пер. с франц. В. В. Маклаков, В. К. Пучинский, В. Л. Энтин; сост. В. В. Маклаков, В. Л. Энтин [и др.]. – М.: Прогресс, 1989. – 448 с.
268. Новый Гражданский процессуальный кодекс Франции / пер. с франц. В. Захватаев; отв. ред. А. Довгерт. – К.: Истина, 2004. – 544 с.
269. Нормативно-правові джерела Об'єднаного королівства Великої Британії та Північної Ірландії. – [Цит. 2011, 1 березня]. – Режим доступу : <http://www.legislation.gov.uk>
270. Нормативно-правові джерела Сполучених Штатів Америки. – [Цит. 2011, 1 березня]. – Режим доступу : http://www.senate.gov/pagelayout/legislative/g_three_sections_with_teasers/legislative_home.htm
271. Законодавство України. – [Цит. 2011, 1 березня]. – Режим доступу : <http://portal.rada.gov.ua>
272. Лешкевич Т. Г. Философия науки: традиции и новации : учебн. пособ. для вузов / Т. Г. Лешкевич. – М. : ПРИОРИ, 2001. – 428 с.
273. Керимов Д. А. Методология права : предмет, функции, проблемы философии права / Д. А. Керимов. – 4-е изд. – М. : Изд-во СГУ, 2008. – 521 с.

274. Лукич Р. Методология права / Р. Лукич. – М. : Прогресс, 1981. – 304 с.;
Сырых В.М. Метод правовой науки (основные элементы, структура) /
Сырых В.М. – М. : Юрид.лит., 1980. – 176 с.
275. Сырых В. М. Логические основания общей теории права / В. М. Сырых –
2-е изд, стер. – Т. 1. Элементный состав. – М. : ЗАО Юстицинформ, 2004.
– 528 с.